ÁLLAM, SZOCIALIZMUS ÉS DEMOKRATIZÁLÁS. II.

TORDAI ZÁDOR

III. A LENINI PROGRAM, A LENINI GYAKORLAT

A lenini programot leginkább az „Állam és forradalom" alapján ismerhetjük meg. Ez ugyanis nem elvont-elméleti mű: Lenin egy konkrét forradalom programját kívánja megfogalmazni, mégpedig a forradalmi tevékenység egy bizonyos területére vonatkozóan. Az ezt szolgáló elvi elemzés — mint ismeretes — a kérdést illető marxi és engelsi álláspont tisztázásából indult ki. Így rögtön kidomborodik, hogy a lenini program valójában a marxi program folytatása és konkretizálása, hogy tehát marxi—lenini programról kell beszélni.

Az államra vonatkozó marxi elképzelések tisztázása érdekében Lenin sokoldalú és körültekintő elemző munkát végzett, s különös figyelemmel foglalozott a marxi koncepció fejlődésével. Minthogy itt nem a lenini mű „summáját" kívánom adni, leghelyesebb kiindulásként megkísérelni a marxi—engelsi álláspont összefoglalását. Az ezen belüli kronológiai összefüggésekről pedig csak annyit, hogy Marx a Párizsi Kommün gyakorlata alapján dolgozza ki az államgépezet széttöréséről szóló elméletet, amelyben az osztályharc és az osztályok megszüntetésére, a proletárdiktatúra szükségességére vonatkozó korábbi felfogását konkretizálva fejleszti tovább.

Marxnak az államra vonatkozó álláspontja — ez különösen a „Polgárháború Franciaországban" első fogalmazványa alapján állapítható meg — tulajdonképpen igen szenvedélyfűtött volt és egyáltalán nem volt „szenvtelen-tudományos". Olyan kifejezések, mint „Schmarotzerauswuchs", mint „abscheuliche Maschine der Klassenherrschaft" nem ritkán fordulnak elő ebben a fogalmazványban, és hasonlókkal más írásokban is találkozhatunk. E szenvedélyesség elvi alapjára utal a következő megfogalmazás, amely a Kommünre vonatkozik: „Forradalom volt az *állam* maga, a társadalom e természetfeletti torzszülötte ellen, a nép saját társadalmi életének a nép által a nép számára történő újrakezdése volt."[1]

Az idézett rész tartalmi értelmezése érdekében fontos megemlíteni, hogy Marx a II. császárságot „a társadalomtól elkülönült és tőle független *állam* ez utolsó diadalának"[2] tekintette. *Ennek* az államnak a széttöréséről van Marxnál szó: „Ők zúzták szét, nem mint a (centralizált) kormányhatalom különös formáját, hanem mint a társadalomtól való látszólagos függetlenségének leghatalmasabb és legtökéletesebb kifejezését és ennélfogva egyben végletekig prostituált valóságát, melyet tetőtől talpig elborított a gyalázat, mivel befelé az abszolút korrupció, kifelé az abszolút tehetetlenség volt a veleje."[3]

[1] Marx és Engels Művei, **17**, 499.
[2] Uo. 500.
[3] Marx/Engels Werke, Berlin 1962, **17**, 542; Vö. Marx és Engels Művei, **17**, 500.

Annak illusztrálására, hogy nem véletlen megfogalmazásról van szó, valamint a további tartalmi árnyalás érdekében megemlíteném, hogy Marx a gothai programról szóló kritikájában annak fontosságáról ír, hogy „az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék".[4]

Az eddig idézettek alapján kidomborodik, hogy az állam elhalása és az államgépezet széttörése két különböző dolog. Az államgépezet széttörése valójában nem a társadalomtól különvált, viszonylag önálló, hanem a társadalom fölé emelkedő államgépezet megsemmisítését jelenti. Minthogy azonban államra még (és éppen e széttörés megszilárdítása érdekében) szükség van, a széttörés a régi államnak egy olyan államszervezettel, intézménnyel — ha úgy tetszik, gépezettel — való helyettesítése által valósul meg, amely egészében és részleteiben is alá van rendelve a társadalomnak, azaz elsősorban az uralkodóvá vált munkásosztálynak, tehát ennek közvetlen ellenőrzése alatt áll. Ugyanennek a folyamatnak másik részét képezi a társadalmi önigazgatás különböző formáinak létrehozása, acélból, hogy ezek a különváltan létező (és viszonylag önálló) igazgatási gépezet feladatainak egy részét közvetlenül átvegyék.

Engels a „Polgárháború Franciaországban" c. műhöz írt előszavában a következőképpen összegez: „Ez ellen a minden eddigi államban elkerülhetetlen átváltozás ellen, mely az államot és az állami szerveket a társadalom szolgáiból a társadalom uraivá tette, a Kommün két csalhatatlan szert alkalmazott. Először is minden közigazgatási, bíráskodási és közoktatási állást az érdekeltek általános szavazati jogán alapuló választás útján töltött be, mégpedig úgy, hogy ugyanezek az érdekeltek választottjukat mindenkor visszahívhatták. Másodszor pedig minden tisztségért, akár magas, akár alacsony, csak olyan bért fizetett, amilyent más munkások kaptak."[5] Kapcsoljuk ehhez a szöveghez Marx következő megfogalmazását (a „Polgárháború" első fogalmazványából): „Teljesen eltörölték az állami hierarchiát és a nép fennhéjázó urait bármikor elmozdítható szolgákkal pótolták, a látszatfelelősséget valódi felelősséggel helyettesítették, minthogy ezek folytonosan nyilvános ellenőrzés alatt működnek."[6] Vagyis a „jórészt egyszerű munkásokból álló Kommün" „minden ámításra szánt állam-misztériumnak és állam-pretenziónak véget vetett".[7] Engels egyik Bebelhez írott levelében (1875 márciusában) pedig „minden szabadság első feltételé"-nek tekintette, ha „minden tisztviselő minden polgárral szemben a rendes bíróságok előtt és a közérvényű jog alapján felelős hivatali ténykedéséért".[8]

Ezen konkrét intézkedések lényegi értékét Marx abban látta, hogy a nép által való igazgatás útját keresték, ezt próbálták megvalósítani. Ezért is mondja hogy: „A Kommün nagy szociális rendszabálya saját tevékeny létezése volt. Sajátlagos intézkedései csak jelezhették azt az irányt, amelyben a népnek a nép által való kormányzata halad."[9] Ugyancsak e gondolat kiemelése érdekében idéznék még egy passzust a „Polgárháború" első fogalmazványából: „Hogy a forradalmat a néptömegek, azaz a termelő tömegek *nevében* és bevallottan *értük* vívják, ez e forradalomnak minden elődjével közös vonása.

[4] Marx és Engels Művei, **19**, 25.
[5] Marx—Engels: Válogatott művek, Bp. 1963, **I**, 481.
[6] Marx és Engels Művei, **17**, 501.
[7] Uo. 502.
[8] Marx—Engels: Válogatott levelek, Bp. 1950, 348.
[9] Marx/Engels Werke, **17**, 347; Vö. Marx és Engels Művei, **17**, 316.

Az új vonás az, hogy a nép az első felkelés után nem tette le a fegyvert és hatalmát nem adta át az uralkodó osztályok republikánus sarlatánjai kezébe, hogy a *Kommün* megalkotásával saját kezébe vette forradalmának tényleges irányítását és ugyanakkor megtalálta rá az eszközt, hogy azt siker esetén megtartsa magának a népnek a kezében, saját kormányzó gépezetét állítva az uralkodó osztályok államgépezete, kormánygépezete helyére."[10]

Az idevágó marxi szövegek elemzése annak megállapítására kell azonban késztessen, hogy az állam elhalása és az államgépezet széttörése elkülöníthető ugyan, de bizonyos összemosódások mégis léteznek. Különösen a nép által való kormányzás és a nép által ellenőrzött igazgatás (és kormányzás) közötti különbség marad kissé homályban. Persze igaz az is, hogy a Kommün rövid léte során ez a disztinkció nem jelenik meg, nem valósul meg a gyakorlatban magában sem. Így ez a megkülönböztetés feltárása a második szocialista forradalom, tehát a szovjetek tapasztalata alapján válik lehetségessé — sőt szükségessé. Ezért lesz éppen itt nagy a lenini „továbbvitel" szerepe.

Még valamit ki kell emelnünk, mielőtt rátérhetnénk a lenini „továbbvitelre". Amikor Marx és Engels az államgépezet széttöréséről beszélnek, akkor mindaz, amit kifejtenek, nemcsak az igazgatásra vonatkozik, hanem az államszervezet egészére. Ezért ide tartozik a parlamentarizmus kritikája is (amit aztán szintén Lenin bontakoztatott ki teljes szélességében). Az idevágó kritikai észrevételek közül csak egy igen fontos, sőt lényegi momentumot feltáró szövegre szeretnék hivatkozni. Marx (a „Polgárháború" végső fogalmazványában) megállapítja, hogy a Kommün országos „szervezete", azt kellett jelentse, hogy „Egy-egy kerület falusi kommünjei közös ügyeiket a kerület székhelyén ülésező küldöttgyűlés útján intézzék, ezek a kerületi gyűlések megint küldjenek képviselőket Párizsba, a Nemzeti Delegációba; minden delegátus legyen bármikor elmozdítható *és a választóitól kapott mandat impératif (kötött utasítás) által kötelezve.*"[11]

Az idézet végét nemcsak azért húztam alá, mert a parlamentarizmus meghaladásának módja szempontjából fontos, hanem azért is, mert a program lenini továbbvitele is részben éppen ide kapcsolódik — mármint annyiban, amennyiben ez a szovjet demokráciának is lényegi kritériuma volt.

Ami most már a program lenini továbbvitelét illeti, figyelembe kell vennünk, hogy az „Állam és forradalom" éppen a szovjetek tapasztalatainak elemzése küszöbén szakad meg és így — ha e mű elemzéséből kívánunk kiindulni — tulajdonképpen a marxi koncepció tárgyalásához kapcsolódó értelmezésekre és kommentárokra kell támaszkodnunk. Ezeket vizsgálva pedig azonnal két dolog ragadja meg figyelmünket. Először is Lenin az államgépezet széttörésének fontos részét látja a fegyveres szervezetek különálló formáinak és az állam erőszak-gépezetének felszámolásában, lényegesnek tekinti ezen erőszak-szervezetnek a felfegyverzett nép által való helyettesítését. Ennek illusztrálására idéznék egy részletet, amelyben a kisajátított kizsákmányolók elnyomásáról van szó: „S ez az elnyomás összeegyeztethető azzal, hogy a demokráciát a lakosság olyan túlnyomó többségére terjesszék ki, hogy fokozatosan feleslegessé válik az elnyomásra szolgáló *külön gépezet.* A kizsákmányolók, s ez természetes, nem tudják a népet elnyomni, ha ennek a feladatnak teljesítéséhez nincs egy nagyon bonyolult gépezetük, a *nép* ellenben el tudja nyomni a kizsák-

[10] Marx és Engels Művei, **17**, 512.
[11] Uo. 310. (Aláhúzás tőlem — T. Z.)

mányolókat igen egyszerű ‚gépezettel', majdnem ‚gépezet' nélkül, külön apparátus nélkül, egyszerűen azzal, hogy megteremti a *fegyveres tömegek szervezetét.*"[12]

Lenin már ekkor kifejti — s ez a másik lényeges vonás —, hogy a különvált államigazgatási apparátus megszüntetése csak *fokozatosan* tud és fog megvalósulni, hogy a gépezet felszámolása abban a mértékben következhet be, amelyben „a társadalom valamennyi tagja, vagy legalábbis óriási többsége, megtanulta már *maga* vezetni az államot, maga vette kezébe ezt az ügyet . . ."[13] Az alárendelt igazgatás megvalósítása és a különvált igazgatás megszüntetése, a régi államgépezet széttörése és az állam elhalása ennek alapján már jól megkülönböztethető és éppen ebből következik a lenini program azon *lényegi* tétele, hogy az állam egyik feladata a „tömegek", a nép által való igazgatás megvalósítása — tehát saját viszonylagos önállóságának felszámolása.

Ez azonban inkább Lenin későbbi írásaiban fogalmazódik meg, mert itt már éppen a szovjetek tapasztalatának általánosításáról van szó. És éppen ezen az alapon, ennek a célnak megfelelően fogalmazza meg Lenin azt a követelményt, hogy a szovjetnek minden tagja vegyen részt az igazgatás gyakorlati munkájában. Ennek egyik — közvetlen — célja az, hogy a végrehajtó és a törvénykező hatalom, a döntés és a végrehajtás különvált léte megszűnjön, hogy megvalósuljon ezek összefonódása és azonossága. Lenin ezt igen fontos követelménynek tekintette és gyakran hivatkozott erre. De ennek az összekapcsolásnak nemcsak közvetlen célja és jelentősége volt, hanem olyan is, amely éppen a fentebb említett irányba mutatott, és a demokratizálás folyamat jellegével függött össze. Ennek illusztrálására érdemes egy 1919-beli szöveget idézni, amely a bürokratizmus elleni harc és a szocialista építés érdekében végzett munkával kapcsolatban megjegyzi, hogy e munkának, „amely elválaszthatatlan kapcsolatban van a szovjethatalom fő történelmi feladatának, nevezetesen az állam teljes megszűnésére való áttérésnek a megvalósításával, először is abban kell állnia, hogy a szovjet minden tagja okvetlenül végezzen bizonyos államigazgatási munkát, másodszor abban, hogy ezek a munkák következetesen váltakozzanak, átfogják az államigazgatással összefüggő ügyek egész körét, az államigazgatás valamennyi ágát, harmadszor pedig abban, hogy egy sor fokozatos és körültekintően megválasztott, de következetesen végrehajtott rendszabállyal az egész dolgozó lakosságot egy szálig bevonják az államigazgatásban való önálló részvételbe".[14] Ebben a szövegben a probléma teljes szélességében bontakozik ki, tehát Lenin nemcsak a közvetlen célt fogalmazza meg, nemcsak az eszközöket határozza meg, hanem mindezt a legtágabb perspektívába helyezi. Térjünk azonban vissza a szűkebb összefüggésekre. A szovjetek tagjainak közvetlen igazgatási tevékenysége egy harmadik célt is szolgál. Ez azért is fontos, hogy meg lehessen valósítani az igazgatás *minden szinten* való alárendelését és ellenőrzését.

A fentebbi vázlat kétségkívül nagyon summáris, de célunk nem részletes elemzés volt, hanem csak a lenini program lényegi vonásainak kidomborítása, és annak tisztázása, hogy mit is jelent az államgépezet széttöréséről szóló

[12] Lenin Összes Művei, **33**, 82.
[13] Uo. 93.
[14] Lenin Művei, **29**, 100.

marxi és lenini tétel. Ehhez pedig nézetem szerint a fenti vázlatos áttekintés is elegendő anyagot nyújt. Ugyancsak elegendő anyagot nyújt ahhoz, hogy éppen a programból kiindulva tárhassuk fel a lenini gyakorlat lényeges vonásait. Ami ez utóbbit illeti, szeretnék a legutóbb idézett szöveg dátumára utalni: 1919. Ez is bizonyítja, hogy az alapvető lenini program meghatározó szerepet játszik a lenini gyakorlatban, hogy mindazt, amit Lenin 1917-ben megfogalmazott, azt később, gyakorlati tevékenysége során nemhogy mellőzte volna, hanem éppen ennek megvalósítására törekedett, éppen ennek érdekében, ennek szellemében kereste a konkrét problémák megoldásának a megfelelő eszközeit és módszereit.

Ennek felel meg Lenin azon gondolata, hogy a fejlődés útja a szovjet demokrácia szélesítése és továbbvitele, lévén ez a demokrácia olyan „iskola", amely segítségével a nép megtanul kormányozni és igazgatni. És ezt a gondolatot Lenin mindvégig fontosnak tekinti. Számtalan utalás és hivatkozás bizonyíthatja ezt, s a lenini gyakorlatnak olyannyira szembeszökő jellemvonása ez, hogy talán felesleges is bővebben alátámasztani. Egy részletezésre mégis szükség van: az alapvető állásponton belüli árnyalatok feltárása érdekében. Ha ugyanis jobban megvizsgáljuk az idevágó szövegeket, rá kell jönnünk, hogy érezhető arányeltolódások léteznek. Ezek egy fokozatos változásról tanúskodnak — amely azonban az alapvető program keretei között mozog és mindig ennek szellemét tükrözi. Ez a belső változás a konkrét helyzet alakulásából, az ebből következő problémák megoldási lehetőségeiből fakad — lényegében tehát az alapvető „feladat" konkretizálódásait jelenti. Lenin 1918-ban így fogalmaz: „A szovjethatalom gépezet — gépezet, amely azt a célt szolgálja, hogy a tömeg haladéktalanul tanulni kezdje az állam kormányzását és a termelés megszervezését országos méretekben."[15] E passzus utolsó mondatrésze az, amely az említett szempontból különös figyelmet érdemel. A termelés megszervezésének követelménye mindinkább előtérbe került, s ez növekvő szerepet játszott a lehetőségeket meghatározó tényezők között. Annak a célnak a megvalósítása, hogy a „gazdasági mechanizmus valóban úgy dolgozzék, mint az óramű",[16] az adott pillanatban döntő fontosságú volt, hiszen „ha a szocializmust megteremtő dolgozó tömegek nem tudják intézményeiket úgy megszervezni, ahogy a gépi nagyiparnak kell dolgoznia, akkor a szocializmus megteremtéséről szó sem lehet".[17] Annál is inkább, mert — mint Lenin mondotta — az adott pillanatban Oroszországban a szocializmus feltételeinek csak egyik része volt meg — a politikai, viszont hiányzott a másik — a gazdasági-kulturális.[18] Tehát nemcsak helyreállításról volt szó, hanem ennek az egyoldalúságnak a felszámolásáról, ami pedig a szocializmus számára előfeltétel volt. E szükségletek és célok alapján s a gazdasági élet megszervezése érdekében Lenin mind erőteljesebben követeli az elengedhetetlenül fontos fegyelem megvalósítását, éppúgy mint egy hatékony igazgatás (és nyilvántartás) létrehozását. Az idevágó — és Lenin írásaiban és leveleiben szép számmal létező — passzusok világosan mutatják, hogyan nő meg az idő folyamán ennek a problémának a jelentősége. Hatékonyság áll előtérben, s ennek függvényeként lesz a központosítás — más gazdasági okok mellett — oly fontossá.

[15] Lenin Művei, **27**, 123.
[16] Uo. 206.
[17] Uo. 207.
[18] Vö. uo. 344.

Ennek során jut el Lenin például végül oda, hogy elfogadja Trockij javaslatát az Állami Tervhivatal létrehozásáról.

A gazdasági-társadalmi feladatok — akár a közvetleneket, akár a távlatiakat vesszük figyelembe — megkövetelték, hogy az igazgatás és az irányítás a lehető legszakszerűbb legyen. A közvetlen helyzet, valamint a társadalmi munkamegosztás adott jellege és szintje ismeretében természetesnek kell tekintenünk, hogy a szakigazgatás testülete és gépezete újra kiformálódott. És nemcsak a munkamegosztás adott szintjéből következett ez kényszerű jelleggel, hanem még inkább szükségszerűnek tekintendő az ipar jelentős mértékű fejlesztésének perspektívájával összefüggésben. Kezdetben természetesen inkább a közvetlen okok hatása áll előtérben, ezek tudatosultak legelsőként. Az orosz KP IX. konferenciájának határozata (1920-ban) a következőket állapítja meg: „A Szovjetköztársaság fennállásának első éveiben uralkodó hallatlanul súlyos helyzet, a mérhetetlen pusztulás és az óriási katonai veszély elkerülhetetlenné tette ‚kiemelt' (és éppen ezért ténylegesen kiváltságos) hivatalok és funkcionárius csoportok kijelölését. Ez elkerülhetetlen volt, mert nem lehetett volna megmenteni a tönkretett országot, ha nem összpontosítjuk az erőket ilyen hivatalokban és ilyen funkcionárius csoportokban."[19]

Később mindinkább a gazdasági fejlesztés követelményei, majd pedig az iparosodáséi kerülnek előtérbe. És ezek „rárakódva" a munkamegosztás szintjéből fakadó követelményekre, tovább erősítik ezt a fejlődési vonalat, illetve ennek tendenciális kibontakozását. Tehát kényszerítő erejű gazdasági okokra visszavezethető tendencia érvényesüléséről van szó.

Az általános tendencia közvetlen okai (mind a konkrét helyzet, mindpedig a munkásosztály vonatkozásában) a munkásosztály kulturális színvonalán keresztül éreztették hatásukat. Erre Lenin különben igen hamar felfigyelt. Az idevágó szövegek közül különösen plasztikus a következő: „azt, hogy a dolgozó tömegek a közigazgatásban részt tudjanak venni, mindeddig nem értük el, mert a törvényen kívül van műveltségi színvonal is, amelyet semmiféle törvénynek sem lehet alárendelni. Ez az alacsony kulturális színvonal idézi elő azt, hogy a szovjetek, amelyek programjuk értelmében a *dolgozók útján* intézett közigazgatás szervei, a valóságban olyan szervek, amelyek a közigazgatást a *dolgozók számára* a proletariátus előrehaladott rétege útján, nem pedig a dolgozó tömeg útján intézik."[20]

A további fejlődés szempontjából fontos megemlíteni, hogy a kiformálódó igazgatási és irányítási gépezet a (különben is meggyengült) munkásosztály legjobbjait szívta fel. Sajátos helyzet alakult ki így: ez a gépezet lett az adott pillanatban a legradikálisabb és legfegyelmezettebb erő, tehát egyben az az erő, amely legeredményesebben mozdíthatta elő a szocialista politika érvényesülését és kibontakozását. (A munkásosztály viszont — a polgárháború, a gazdasági helyzet és más tényezők nyomán — meggyengült.) E folyamatok nyomán az apparátus erősödése függetlenedési tendenciák érvényesüléséhez vezetett, mégpedig mind állami, mindpedig párton belüli vonalon. Tehát megnőtt az államban az apparátus szerepe a szovjetekkel szemben és a pártban az alapszervezetekkel szemben.

[19] Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak, KB plénumainak határozatai, **1**, Bp. 1954, 589.

[20] Lenin Művei, **29**, 178—179.

Az elmondottak egyben arra is utalnak, hogy az adott időszakban nemcsak a viszonylagosan önálló és szakjellegű igazgatás formálódott újra ki, hanem növekvő súlyú bürokratizálódás is fellépett: egy bürokratizálódási tendencia ki is bontakozott.

Ez a folyamat különösen Lenin életének utolsó szakaszában mutatott szélesedő jelleget. Így alakul ki az a helyzet, amelyet Lenin — halála előtt, utolsó írásainak egyikében — nyílt őszinteséggel a következőképpen jellemzett: „Államapparátusunk ... a legnagyobb mértékben a régi rendszer maradványa és a legkevésbé ment át valamelyest komoly változáson. Csak a felületét mázoltuk át egy kissé, minden egyéb tekintetben azonban megmaradt a legtipikusabban régi államapparátusnak."[21] Valamivel később — ugyancsak 1923-ban — így írt Lenin: „Mi sem lenne ártalmasabb, mint ha abban bizakodnánk, hogy valamit is tudunk, vagy abban, hogy valamennyire is jelentékeny számban megvannak nálunk egy olyan igazán új apparátus felépítésének az elemei, amely csakugyan megérdemli a szocialista, a szovjet stb. elnevezést."[22]

Végeredményben tehát éppen ez a folyamat, amely során a különváltan létező igazgatási gépezet újra kiformálódott, egyben magával hozta azt is, hogy e gépezet lassan a társadalom fölé kezdett emelkedni. A különvált szakjellegű igazgatás létrejötte szükségszerű volt és Lenin ezt a folyamatot támogatta is. Kérdés csupán, hogy — a két folyamat összefonódása miatt — ez a bürokratizmus elfogadását is jelentette, illetve kellett, hogy jelentse? A lenini gyakorlat, a bolsevik vezetők többségének akkori gyakorlata nemmel válaszol erre a kérdésre. Mint ismeretes, Lenin következetesen küzdött az igazgatás kulturálttá és ezzel együtt hatékonyabbá tétele érdekében. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan szélesen kibontakoztatta a bürokratizmus elleni harcot — mégpedig igen körültekintő és következetes módon. Lenin és a bolsevik vezetők többsége hamar felfigyel a bürokratizálódás veszélyére, és igen korán meghirdették a harcot a bürokrácia ellen. Jellemző ebben a vonatkozásban az, amit Lenin 1919-ben mondott, amikor így jellemezte e harc kialakulását és perspektíváit: „Múlt év júliusában, az OKP IX. kongresszusa után Preobrazsenszkij is felveti a kérdést, — nincsenek-e nálunk bürokratikus túlzások? Vigyázat! Augusztusban a Központi Bizottság jóváhagyta Zinovjev levelét: harcoljatok a bürokratizmus ellen. Szeptemberben összeült a pártkonferencia és ezt jóváhagyta. Tehát nem Lenin agyalt ki valami új utat, amint Trockij megjegyzi, hanem a párt mondotta: ‚Új seb keletkezett, vigyázat!' ... Mi a programban 1919-ben megírtuk, hogy nálunk van bürokratizmus. Aki azt ajánlja Önöknek, hogy vessenek véget a bürokratizmusnak, az demagóg ... A bürokratizmus ellen hosszú évekig fogunk harcolni, és aki mást mond, az szélhámos és demagóg, mert ahhoz, hogy a bürokratizmust leküzdjük, rendszabályok százaira van szükség, arra van szükség, hogy kivétel nélkül mindenki iskolázott, kivétel nélkül mindenki művelt legyen, mindenki résztvegyen a Munkás-Paraszt Felügyeletben."[23] Ez a hosszabb idézet nemcsak a probléma felbukkanására világít rá, hanem egyben utal a (lenini gyakorlatra jellemző) válasz és megoldás megfogalmazódására is. Ugyanez a vonal domborodik ki azokból a dokumentumokból is, amelyek a fenti szöveget követő években születtek és már egy kiformálódó küzdelem gyakorlatát tükrözik.

[21] Lenin utolsó írásai, Bp. 1963, 60.
[22] Uo. 70; Lenin a szocialista demokráciáról, Bp. 1968, 246.
[23] Lenin Művei, **32**, 55.

Különösen lényeges ebből a szempontból az OKP IX. konferenciájának (1920) idevágó határozata. Ebben utalás történik a bürokrácia felbukkanásának okaira, majd a bürokrácia elleni harc szellemében fogalmazzák meg „a hivatalok és funkcionárius csoportok" kiváltságai elleni küzdelem követelményeit.[24] A párton belüli demokrácia védelmét és az e téren jelentkező bürokratizálódás elleni védekezést szolgálja például a konferencia határozatának 9. pontja is, amely egyebek közt így szól: „A párt belső életében meg kell valósítani mind a helyi, mind a központi pártintézmények szélesebb körű bírálatát." És ennek érdekében „létre kell hozni olyan sajtószerveket, amelyek rendszeresebbé és szélesebb körűvé tudják tenni a párt hibáinak bírálatát és általában a párton belüli bírálatot (vitalapok stb.)".[25]

A bírálat és általában a kritikai szellem érvényesülése minden demokratizmus lényeges eleme — s így éppen mert a demokratizmus és demokratizálás képezi azt a vonalat, amely a bürokratizáció tendenciájával szembeszállhat —, a bürokratizmus elleni harc fontos eszköze is. S nemcsak önmagában, hanem azért is, mert ez szorosan kapcsolódik az ellenőrzés hatékonyságához is. Tehát ezért a fenti intézkedés egyben annak a lenini vonalnak is része, amely az ellenőrzést emelte előtérbe és központi eszköznek tekintette a bürokrácia elleni küzdelemben.

Ez utóbbi tényt megvilágítandó idézek egy, még 1918-ból származó szöveget. Ez így szól: „Minél határozottabban kell most síkraszállnunk a kíméletlenül keménykezű hatalomért, az egyes személyek diktatúrájáért *meghatározott munkafolyamatokra vonatkozóan a merőben végrehajtási jellegű* funkciók meghatározott eseteiben, annál változatosabbaknak kell lenniök az alulról jövő ellenőrzés formáinak és módjainak, hogy teljesen lehetetlenné tegyük a szovjethatalom eltorzítását, hogy újra meg újra fáradhatatlanul irtsuk a bürokratizmus dudváját."[26]

És Lenin újra meg újra foglalkozott az ellenőrzéssel, mindig keresve a leghatékonyabb formákat. Utolsó írásaiban is jelentős teret szentel ennek, s itt is kitér a Munkás-Paraszt Felügyeletre (mégpedig éppen az igazgatási gépezet régi jellegére hivatkozva).

Az előzők során idézett lenini szövegek alapján meg lehet állapítani, hogy Lenin minden erővel igyekezett gátat emelni a bürokratizálási tendencia elé, igyekezett határok közé szorítani az igazgatási gépezet önállósulási folyamatát, igyekezett ennek megfelelően minél szélesebb és hatékony ellenőrzést létrehozni, hogy így meg lehessen fékezni mindazt, ami a szocializmus előrehaladását lassíthatja, ami erre az előrehaladásra káros tendencia.

Próbáljuk meg összefoglalni. Az igazgatási gépezet viszonylagos önállósága szükségszerű volt. De ez nem jelentette sem azt, hogy ennek érdekében vagy emiatt le kellett volna mondani az eredeti lenini programról (ennek megvalósulása egészében csupán nagyobb távlatú feladatnak bizonyul) s még kevésbé azt, hogy az önállósulási folyamatnak teljesen szabad utat kellett volna nyitni, vagy éppen hogy az ebből fakadó bürokratikus tendenciák érvényesítését is meg kellett volna engedni, illetve ezek útját is szabaddá kellett volna tenni. Lenin gyakorlata, programjából fakadó választása az volt, hogy e káros tendenciák érvényesítését minél szűkebbre kell szorítani, és hogy a bürokratiz-

[24] Vö. Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak stb. határozatai, 1, 589.
[25] Uo. 592.
[26] Lenin Művei, 27, 271.

mus elleni harc által is folytatni kell az eredeti programért való küzdelmet.

Az előzők alapján azonban azt is látni kell, hogy a lenini választás csak az egyik lehetséges utat jelölte és jelölhette, tehát egy alternatíván belüli választás volt. A helyzetből, továbbá az említett két tendencia valóságából következik, hogy egy ellentétes jellegű gyakorlat is lehetséges volt: olyan, amely éppen az önállósulási tendenciákra építve kíván előrehaladni és ennek megfelelően az adminisztratív megoldásokat részesíti előnyben, amely így nemcsak eltűri a bürokratizmus erősödését, hanem a bürokratizmusra támaszkodik, a bürokráciát veszi segítségül. Ez a második fejlődési út sem volt elvont lehetőség, sőt valósággá is változott, mert éppen ez volt az, amelyet Sztálin választott. Ennek megítéléséhez nem szabad elfelejtenünk, hogy ő mint kiváló szervező az önállósult apparátus egyik létrehozója volt és így éppen ennek a segítségével jutott ebben az időszakban megnövekedett szerephez, jutott abba a helyzetbe, amelyet Lenin így jellemzett: „Sztálin elvtárs, amióta főtitkár lett, felmérhetetlen hatalmat összpontosított kezében . . . "[27] Ez a sztálini gyakorlat még Lenin életében kiformálódott. Így aztán érthető, ha a lenini gyakorlattal való szembenállás végül Leninnel való konfliktushoz is vezetett. És ez a konfliktus Lenin és Sztálin között nyíltan ki is robbant különböző kérdésekben fellépő ellentétek sorában (ide sorolható például a grúz kérdés is).

Lenin halála után Sztálin a már említett tendencia minél szabadabb érvényesülésére épített, s ez így az idők folyamán mind erőteljesebben valósult meg.

Az alternatíva sztálini megoldása ekkor kezdett fokozatosan (hosszú időt igénybevevő folyamat során) testet ölteni, jellemvonásai ekkor kezdtek lassan kidomborodni. Ez utóbbiak utalásszerű jellemzése érdekében mindenekelőtt azt kell megemlíteni, hogy a sztálini politika az igazgatási gépezetet, az államot *egyetemes* eszköznek tekintette, sőt azt bizonyos értelemben abszolút szerephez juttatta: Sztálin számára ez volt a szocializmus építésének kitüntetett eszköze. Szerepét két vonatkozásban is kiterjesztette; „térben" és időben. „Térben", vagyis hatósugarában: minden átformálást ennek segítségével, elsősorban erre támaszkodva kívánt megvalósítani. E praxis kiindulópontja részben az volt, hogy az iparosítás valójában mindig centralizációt követel meg, kibontakozása szükségképpen igényli az igazgatás szerepének növekedését. Sztálin ezt a lényegében *pre*szocialista feladatot szocialistának deklarálta (sőt *a* szocializmus törvényének tekintette) és ezzel egyben annak módszereit is szocialistáknak deklarálta. Ezen túlmenően — ugyancsak az iparosítás pillanatnyi központi szerepéből kiindulva (és részben a társadalmi osztályok mozgása iránti bizalmatlanság alapján) — az iparosításban általa használt módszereket nemcsak más területekre, de minden területre kiterjesztette. Praxisában az állam lett a szocializmus építésének elsődleges „szubjektuma", az embereket pedig ennek megfelelően végeredményben a „tevékeny tárgy" helyzetébe sorozta. (Ezzel valójában az elidegenedés idevágó összefüggéseit szentesítette, emelte „törvényerőre".)

Másodsorban a szóban forgó eszközök érvényességét időben is kiterjesztette. S ez abban csúcsosodott ki, hogy egy szofista fordulattal gyakorlatilag törölte a marxizmus—leninizmusból az állam elhalásáról szóló tételt: mondván, hogy az állam fokozatos erősödése (és egyetemessé válása) által fog „elhalni".

A sztálini vonal e két jellegzetességéből nemcsak a különváltan létező igaz-

[27] Lenin utolsó írásai, 9.

gatási apparátus különvált voltának erősödése következett, hanem egy olyan praxis fakadt, amelyet e gépezetnek a társadalom *fölé* emelkedése jellemzett. Ez utóbbi képezte a sztálini praxis egyik (a leninivel ellentétes) lényeges jellemvonását.

A két praxis között lényegi eltérés mutatkozik az ellenőrzés területén is. De hiba lenne a különbséget abban látni, hogy Lenintől eltérően Sztálin nem akarta volna e gépezet ellenőrzését megvalósítani. Sztálin sem kívánta megengedni, hogy ez az igazgatási gépezet olyan önálló társadalmi tényezővé váljék, amely önálló célokkal is rendelkezik, és ennek megfelelő praxist is alakít ki. Ő is mindent megtett, hogy az erősödő és a társadalom fölé emelkedő apparátus ellenőrzése reális, sőt minél hatékonyabb legyen. A korábban mondottakból világosan kiderül, hogy Lenin (a társadalomnak való alárendelés követelményének megfelelően) *társadalmi* ellenőrzést kívánt megvalósítani. Sztálin viszont éppen ellenkezőleg, a gyakorlatban fokozatosan felszámolta a társadalmi ellenőrzési formákat. Tette ezt annak érdekében, hogy egy olyan hierarchikus ellenőrzést valósítson meg, amely az egyéni ellenőrzést teszi lehetővé. Tehát úgy építette ki a hierarchikus ellenőrzést, hogy az ellenőrzés végül saját kezében összpontosulhasson. És a társadalom fölé emelkedett gépezet „egyszemélyi" ellenőrzésének megvalósulását szolgálták — egyebek mellett — a sztálini perek és munkatáborok: ezáltal teremtett olyan viszonyokat, amelyek segítségével az egész igazgatási gépezetet, annak minden láncszemét, függésben tarthatta.

A sztálini praxis említett vonásaival való ellentét alapján könnyebb a lenini praxis jellemzése, könnyebb a „lenini normákat" összefogni: az igazgatási gépezetet korlátozott feladattal bíró ideiglenes eszköznek, viszonylagos önálló létét átmeneti állapotnak tekintette. Mindenképpen meg kívánta akadályozni, hogy ez a társadalom fölé emelkedhessen. E célokat a hatékony társadalmi ellenőrzés, az ezáltal is megszilárdított társadalmi alárendelés által kívánta elérni.

Ezek ismeretében könnyebb azt is tisztázni, mit jelent a szóban forgó területen a lenini normákhoz — vagy helyesebben a lenini gyakorlat szelleméhez — való visszatérés, illetve mit jelent e téren a lenini koncepcióknak megfelelő gyakorlat kibontakoztatása (mert a népi demokráciák esetében inkább az utóbbiról van szó). Nem lehet kétséges, hogy ezt igen összetett feladatnak kell tekinteni. Szükség van a — munkamegosztás szintjéből, az ennek megfelelő kulturális társadalmi helyzetből eredő és annak megfelelő — viszonylag önálló és szakosított jelleggel bíró igazgatás „keretek" közé szorítására. Szükség van az adott szinten lehetséges maximális társadalmi ellenőrzés megvalósítására, az önállóság ily módon való korlátozására és a bürokratizmus elleni következetes harc kibontakoztatására, a bürokratizálódási tendenciák érvényesülésének megfékezésére, illetve meggátlására. Mindez egy konkrét szintet elérő demokratizálást igényel: az adott időpontban lehetséges optimális szint megvalósítását. Másodsorban igen fontos az, hogy ezt a szintet nem lehet másnak, mint átmeneti állapotnak, megvalósítását pedig nem lehet másnak, mint időleges célnak tekinteni. Vagyis *a lenini gyakorlattal együtt a lenini program megvalósítását* is biztosítani kell, mégpedig azáltal, hogy az említett szintre törő konkrét demokratizálást a lenini program keretei közé helyezzük, azaz a társadalmi demokratizálódási folyamat részévé és fázisává tesszük, azt ilyenként, vagyis éppen a továbbhaladás és a meghaladás érdekében valósítjuk meg.

IV. GYAKORLATI KÉRDÉSEK

A demokratizálási folyamat távlati célja — a marxi—lenini programnak megfelelően — a társadalom általános és egyetemes önigazgatásának megvalósítása. Ennek érdekében és értelmében kell a szakjellegű és elkülönült igazgatást a társadalomnak mint formálódásban levő közösségnek alárendelni, a lehetőségek mértékében fokozatosan csökkentve a szakigazgatás szerepét és szűkítve érvényesülési területét. Ennek a célnak megfelelően kell maximális ellenőrzést biztosítani az igazgatás felett, továbbá mindjobban kiszélesíteni az igazgatásban való társadalmi jellegű részvételt, vagyis megvalósítani a mindenkori konkrét szinten lehetséges társadalmi önigazgatás formáit. E folyamat kibontakoztatása érdekében azonban kezdetben a társadalmi fejlődés által már lehetővé tett — de meg nem valósított — demokratizmus kialakítására van szükség, vagyis a történelmileg kialakult „lemaradás" felszámolására.

Ahhoz, hogy a lehetőségeket helyesen mérjük fel s a feladatokat tisztázni lehessen, mindenekelőtt azokat a tényezőket kell feltárni, amelyek az (adott pillanatban fennálló) lehetőségeket meghatározzák. Enélkül nem lehet tisztázni a „lemaradás" tartalmát sem.

Elméleti vizsgálódásaink során arra a konklúzióra jutottunk, hogy a lehetőségeket végső fokon és alapjában az adott gazdasági struktúra határozza meg. A munkamegosztás adott szintje, a termelés jellege és struktúrája tekinthető „objektív" feltételnek. A konkrét kulturális és öntudatbeli színvonal, a szakképzettség struktúrája (nemzeti és rétegbeli), tradíciók stb. viszont „szubjektív" feltételként értékelhetők. Ezen kívül figyelembe kell venni a fennálló igazgatási és hatalmi struktúrákat is. Ám ez utóbbiak csak részben tekinthetők lehetőséget meghatározó tényezőknek, hiszen valójában olyan viszonyokat képeznek, amelyeket — ha helyesen akarunk eljárni, akkor — a demokratizálás *tárgyának* kell tekintenünk. A demokratizálás célja ugyanis éppen a *hatalmi és igazgatási struktúra meghatározott jellegű megváltoztatása.* És szögezzük rögtön le, hogy ezt a jelleget az *osztálytartalom* határozza meg. A szocialista demokratizálás ezért a jelenlegi fázisban a hatalmi struktúra olyan megváltoztatását jelenti, amely a hatalom osztályjellegének *elmélyülését* célozza. Ez az elmélyülés csak arra épülhet, hogy az osztály helyett cselekvő hatalom átalakul az osztály ellenőrzése alatt cselekvő hatalommá, majd pedig a lehetőség mértékében átengedi helyét a cselekvő osztálynak, illetve közösségnek. És itt máris el tudjuk határolni a liberalizálástól, amely a hatalmi és igazgatási struktúra lényegében változatlan megtartása mellett kíván változásokat létrehozni. Ez többnyire csak az igazgatási struktúrát kívánja alakítani, de a hatalmi struktúrát nem. A liberalizálódás kategóriájába sorolandó változások persze sokfélék lehetnek. Legtipikusabb talán az, amely a nyíltabb kényszerformákról a manipuláció általi kényszerre való áttérést jelenti, tehát csak bizonyos tényleges — és egyáltalán nem mellőzhető — különbségek mellett, a lényeget illetően látszatlehetőségeket teremt és nem alakít ki tényleges „beleszólást". Ugyancsak a liberalizálás alá sorolható be az olyan változtatás, amely a meglevő struktúrák javítása érdekében csak egyéneket érintő kiszélesítést valósít meg, vagyis nem társadalmi együttesek ellenőrző tevékenységét teszi lehetővé. Ebben az esetben nem változik s nem is változhat meg a viszony az igazgatás és a társadalmi együttesek (osztályok, rétegek) között. Az igazgatásba „bevontak" ugyanis egyénenként kerülnek az igazgatással kapcsolatba és így osztályuk, rétegük érdekeit is csak egyénileg tudják képviselni. Alárendelt viszony-

ban maradnak tehát az igazgatással szemben s ezért részvételük és tevékenységük nem hozhat lényeges változást.

A demokratizálás ezzel szemben a struktúrák olyan változását jelenti, hogy ezáltal meghatározott társadalmi együttesek éppen mint együttesek jutnak ellenőrző szerephez. A konkrét egyének az igazgatásban, ellenőrzésben stb. csak és éppen *mint* az osztály tagjai jutnak szerephez, tehát megvan a lehetősége annak, hogy ne kerüljenek az igazgatástól való függés helyzetébe.

Abból, hogy a demokratizálás az igazgatás és hatalmi struktúrák megváltoztatását jelenti, következik, hogy e struktúrák csak annyiban játszanak meghatározó szerepet, amennyiben tárgyhelyzetben vannak, vagyis amennyiben az átformálás éppen e struktúrák által képviselt helyzetből indul ki. A meglevő struktúrák ezért nem azt határozzák meg, hogy az adott pillanatban *mit* lehet megvalósítani, hanem inkább azt, hogy a (mélyebben fekvő meghatározó tényezők által lehetővé tett) demokratizmusformák megvalósítása érdekében *milyen* változásokra van szükség és hogy a demokratizálódás praxisa miként kell tagolódjék ahhoz, hogy a cél elérhető legyen.

Egy folyamatban levő demokratizálódási praxis minden valószínűség szerint csomópontokat alakít ki, konfliktusokat, ahol a demokratizálódással összefüggő problémák összesűrűsödnek. Időnként és időlegesen „döntő láncszemek" alakulnak ki, s így lehetővé, sőt szükségessé válik, hogy a reflexív megváltoztató tevékenység ekkor „egy irányban" koncentrálódjék. Akkor azonban, amikor a gazdaságilag-társadalmilag lehetséges demokratizmus színvonal és a fennálló hatalmi-igazgatási struktúra között nagyobb „távolság", vagyis (a lehetőséghez mért) „lemaradás" létezik, akkor a demokratizálás sokrétűbb feladattá válik, s hosszabb-rövidebb időtartamot igénylő összetett tevékenységet követel meg: több irányú, de összekapcsolódó változásokat és változtatásokat. Ezért a jelenlegi helyzet meghaladásának sem az egyirányú tevékenység, hanem több irányú és koncentrikus változtatások felelnek meg. Az olyan demokratizálás, amely a társadalmi tevékenységeknek csak egyik szintjét fogná át, könnyen vezethet olyan eredményekre, amelyek vagy liberalizálódássá deformálják a folyamatot, vagy pedig azt partikulárisan szűk jellegűvé teszik.

Egyedül a több szintű, több irányú és koncentrikus tevékenység tudja a szükséges gyorsabb előrehaladás mellett is biztosítani mind az átfogó (osztály) jelleget, mind pedig a radikalitást. Az összetettség azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne és ne kellene néhány fontosabb irányt és feladatkört megállapítani. Ezen belül vannak területek, ahol a demokratizálást közvetlenül előre lehet vinni (ide tartozik nézetem szerint a társadalmi tevékenység „legmagasabb szintje", vagyis az *össztársadalmi* szint és a „legalacsonyabb", tehát *legközvetlenebb* szint, az utóbbi különös tekintettel a munkatevékenység közvetlen kereteire) és olyanok, ahol még csak a demokratizálás előfeltételeinek megteremtéséről lehet szó (nézetem szerint ide tartozik az igazgatási *gépezet* struktúrájának alakítása).

Jelenlegi fázisban — nézetem szerint — az igazgatás demokratizálása elsősorban a felette való ellenőrzés társadalmivá tétele által bontakoztatható ki. Ennek érdekében (különösképpen a folyamat kezdeti stádiumában) legeredményesebbnek a „két vég" felőli megközelítés mutatkozik. E „megközelítés" a „felülről" és „alulról" megszervezett ellenőrzési formák létrehozását jelenti. Csak ezek érvényesülése nyomán teremtődnek meg azután azok a feltételek, amelyek alapján a demokratizálást ki lehet terjeszteni az igazgatási struktúra

„köztes" szintjeire is. Ugyanakkor azonban bizonyos változtatásokra az igazgatás struktúráján belül már ebben a fázisban is szükség van ahhoz, hogy a demokratizálás később ezen a területen is kibontakozhassék. Mindenekelőtt az igazgatás szerveződési módjával, a hierarchia jellegével kapcsolatosan van erre szükség. Az erős centralizáció vagy éppen a bürokratikus centralizmus azért, mert csak a belső (hierarchikus) ellenőrzést teszi lehetővé, gátat emel minden (kívülről jövő) társadalmi ellenőrzés kialakítása előtt. A túlzott centralizáció felbontása (vagy a bürokratikus centralizmus felszámolása), az ehhez viszonyított decentralizáció önmagában nem tekinthető (szocialista) demokratizációnak. Előfeltétel megteremtésének értékelhető a köztes szintek fórumainak tényleges döntési centrumokká való alakítása, a döntési centrumok hatókörének biztosítása, a felelősség körülhatárolása stb. Ugyanebbe a kategóriába sorolható a döntési-irányítási centrumok viszonylag optimális tagoltságának és hierarchiájának a létrehozása is. Mindez azt a célt szolgálja, hogy az igazgatás megtalálja azt a struktúrát, amely az adott gazdasági formák között, az adott fejlődési szinten a leghatékonyabb. (Ezt a kérdést elméletileg sokkal könnyebb megoldani, mint gyakorlatilag. Könnyű ugyanis megállapítani, hogy a megfelelő struktúra kialakítása érdekében a közigazgatást illetően alapul szolgálhatnak a hagyományosan kialakult területi egységek, a gazdasági irányítást és igazgatást illetően pedig, hogy a koncentráció szintje, objektív gazdasági és gazdaságszervezési folyamata természetszerűleg kínálja azokat a csomópontokat, amelyeknek a gazdasági irányítás fórumai meg kell feleljenek ahhoz, hogy optimálisan hatékonyak lehessenek. Ezek az objektív feltételek önmagukban nyújtják a centralizáltság és decentralizáltság közötti arány helyes megoldását. Nyilvánvaló, hogy az olyan igazgatás, amely adminisztratív módon hoz létre — a kialakult gazdasági koncentrációt meghaladó — centralizáltságot, szükségképpen a bürokratikus típusú igazgatás felé halad. Bármilyen nehéz is legyen viszont a gyakorlati megoldás, az „új gazdasági mechanizmus" például részben éppen ezt a folyamatot segíti elő — és követeli meg.) Az elmondottak során tulajdonképpen olyan kritériumok fogalmazódtak meg, amelyek a hatékony, a jól működő igazgatás megteremtésének követelményében foglalhatók össze. A jól működő és megfelelően tagolt szakigazgatás végeredményben szintén egyik előfeltétele az igazgatás demokratizálásának — különösképpen, ami a „köztes" szinteket illeti. Ennek nyomán alakítható ki legkönnyebben a „köztes" szinteken érvényesülő ellenőrzés hatékony formája. E hatékonyságnak azonban más feltételei is vannak.

Utaltam már az igazgatási gépezeten belül mindig létező — az igazgatás tagolódása és függőségi viszonyai által meghatározott — belső ellenőrzési struktúrára. Funkcióiban ez a forma a végrehajtás ellenőrzésére irányul. (Ne feledjük, hogy minden függőségi viszony rendelkezést és az ehhez kapcsolódó ellenőrzést tartalmaz.) Ennek a belső ellenőrzési rendszernek igen nagy a súlya, olyannyira, hogy könnyen formálissá tehet minden más — tőle független vagy vele ellentétes irányú — ellenőrzési formát. Sőt a belső hierarchikus ellenőrzés tulajdonképpen mindig létrehoz egy tendenciát, amely a más ellenőrzési formák formálissá tevésére irányul. Ez önmagában is oka annak, hogy a szocialista társadalom olyan ellenőrzési formák előkészítését és létrehozását követeli meg, amelyek az igazgatás különböző szintjein közvetlenül érvényesülnek, tehát amelyek (egészüket tekintve) a belső ellenőrzési „vonallal" ellentétes irányban (tehát alulról felfelé) hatnak. Ez bizonyos formájú kettős ellenőrzést jelent. De a „felülről" jövő ellenőrzés lehetővé teszi, hogy a két közvetlen

ellenőrzési rendszer — a lényeget tekintve — rokon tartalmú legyen és így köztük viszonylagos összhang vagy legalábbis egyensúly jöjjön létre. Ilyenkor a „külső" ellenőrzés a belső ellenőrzés és általában az igazgatás önállósulási tendenciáit ellensúlyozza és az igazgatás társadalmi ellenőrzését szélesíti ki.

Annak, hogy az „alulról jövő" ellenőrzés a különböző szinteken hatékony lehessen, szintén több feltétele van, — a globális és „felülről" jövő ellenőrzés, valamint a részleges, „alulról jövő" ellenőrzés viszonya ezeknek csak egyike. A közvetlen ellenőrzés akkor sem tud kellően hatékony lenni, ha szerkezeti felépítettsége nem alkalmazkodik az igazgatás tagoltságához, a hierarchia „fokaihoz", ha tehát nem ugyanazokon a szinteken érvényesül, amelyeken az igazgatásban a döntések születnek. Lényegesek még a következők is: Az ellenőrzés léte kölcsönös függőségi viszonyt jelent az igazgatás és az ellenőrzés fórumai között, amely nyomán az igazgatásnak az ellenőrzéstől való (részleges, de hatékony) függése által válhat egyedül hatékonnyá az ellenőrzés. Az ellenőrzés hatékonysága bizonyos fokú diszpozíció, rendelkezés érvényesülését jelenti. Ez a diszpozíció utólagos, és a konkrét szinten viszonylag globális (vagyis általában nem annyira egy-egy konkrét igazgatási rendelkezésre, mint az adott szint egész működésére vonatkozik). Ennek a diszpozíciónak az érvényesülése szempontjából viszonylag másodlagos jelentőségű, hogy az ellenőrzés konklúzióinak végrehajtatásához szükséges hatalommal az ellenőrző fórum maga rendelkezik vagy egy rajta kívül álló más fórum. Mindenképpen döntő azonban, hogy ez a fórum *az igazgatási rendszeren kívül* álljon, vagyis hogy ne essen az igazgatás belső ellenőrzési vonalába, ne kerülhessen ennek közvetlen hatása alá. Ha viszont figyelembe vesszük az önigazgatás felé való fejlődés követelményét, akkor fontossá válik, hogy ez a diszpozíció is az igazgatási szinteknek megfelelő szinteken létezzen, tehát a végrehajtás ne kerüljön más fórumok hatáskörébe. Így válhat ugyanis az igazgatás szintje feletti globális rendelkezés a konkrét döntési rendszerbe való bekapcsolódás előkészítő formájává. (Az ellenőrzés e típusának megvalósulási módja nyitott kérdés. Marx ezt részben a minden szintű hivatalnokok választhatóságában látta.)

Ugyancsak a köztes szintek problémakörébe kell utalnunk a közigazgatás önkormányzat jellegű formáinak létrehozását — legalábbis, ami a városokat (és a magasabb szinteket) illeti. Ezekben az esetekben ugyanis nem közvetlen és nem a legalsóbb szint önkormányzati formáiról van szó, hanem eleve közvetett formákról. Továbbá, eleve olyan formákról, amelyek nem kollektívák vagy viszonylagos közösségek önkormányzatát jelentik. Ezért itt részben a „köztes" szintek problémájával találkozunk, részben pedig a képviseleti demokratizmus kérdésével. Az utóbbi oka, hogy ezeknek az egységeknek az önkormányzata — éppen mert nem „közvetlen" — nem is lehet más, mint képviseleti formában történő (közvetett) demokratizmus.

Minthogy a „köztes" szint problémáival kapcsolatosan tulajdonképpen előfeltételek megteremtéséről van szó, az ezzel kapcsolatos problémák részletesebb elemzését itt most mellőzhetjük. Témánk ennél szűkebb: a demokratizálódási folyamat közvetlen kibontakozódásának problémái.

1. *Az „össztársadalmi szint"*

A szocialista demokratizálódás folyamatának egyik legfontosabb tárgya „össztársadalmi szintű": vagyis azoknak az intézményeknek és testületeknek az összessége, ahol az össztársadalmi (tehát legáltalánosabb jellegű) döntések

centrumai találhatók. Tartalmilag a demokratizáció egyrészt a döntések mechanizmusának átalakítását kell megvalósítsa, másrészt e döntések ellenőrzésének kereteit kell létrehozza. Minthogy pedig az egész társadalmat érintő döntésekről van szó, a cél az, hogy ellenőrzésüket az egész társadalom valósítsa meg. A demokratizálódás ennek megfelelően olyan változások létrehozását célozza, amelyek arra irányulnak, hogy az állam hatalmi és igazgatási gépezetének csúcsait (a lehetőség mértékében) alárendeljék a társadalom egészének.

Közvetlenül és a fejlődés első fázisában a cél a hatalmi és igazgatási gépezet alárendelése az *uralkodó osztálynak* (vagyis a munkásosztálynak), illetve ezen alárendelésnek minél hatékonyabb megvalósítása kell legyen.

A fejlődés adott fázisában[28] az össztársadalmi „fórumok" működésében érvényesülő demokratizmust biztosítani nem képes más, mint a képviseleti forma. E képviseleti demokrácia viszont olyan közvetett demokratizmust jelent, amely összetételében az ellenőrzés dominál. Az ellenőrzés érvényesülése pedig maga is több „szintre" tagolódik. A képviseltek elsősorban az őket képviselő személyt vagy tevékenységet ellenőrzik. Ugyanakkor a képviselőtestület tevékenységének jelentős részét más döntési és irányítási centrumok, valamint az igazgatás globális működése feletti ellenőrzés képezi. Ez szükségképpen utólagos értékelést jelent, amely alapvetően szelektív formában valósul meg. Így ritkán tartalmaz affirmatív, tételező (azaz lehetőséget megfogalmazó) tevékenységet. Az ellenőrző tevékenység azért is közvetett, mert a társadalmi ellenőrzés nem a döntési fórum felett valósul meg, hanem valójában az azt ellenőrző fórum felett. (A manipuláció klasszikus esete ebben a vonatkozásban az, ha csak a képviseleti, tehát az ellenőrzést végző fórum informáltsága van biztosítva, nem pedig az egész társadalomé. Ezáltal ugyanis leszűkül az ellenőrzés társadalmi alapja, az ellenőrzés még közvetett módon sem lehet valóban társadalmi, illetve csak igen korlátozott mértékben az.)

A képviseleti testületek tevékenységeinek kisebb része döntési jellegű (és ez többnyire normatív). De ebbe is beleolvad bizonyos fokú ellenőrzés. Ugyanakkor ez a tevékenység „választás" jellegű, vagyis más testületek és intézmények által megfogalmazott és tételezett lehetőségek és „készenkapott" alternatívák közötti választást jelent. Ebből következik, hogy az ilyen típusú demokratizmus reális működéséhez szükséges, hogy az alternatívák és lehetőségek még a testület tevékenységi szintjének megfelelően össztársadalmi szinten, tehát mintegy „előre" megfogalmazottan létezzenek. A döntés továbbá közvetlen konfrontációt tételez fel, mégpedig olyat, amelyben a társadalmi élet tendenciáinak és érdekegyütteseinek megfelelő álláspontok fejeződnek ki oly módon, hogy a kialakuló döntés is a társadalmi tendenciák erőjátékát „tükrözze" és az erre épülő hegemón tendenciának feleljen meg. A társadalmi érdekek és tendenciák nyílt mozgása, a fejlődés lehetőségeinek és alternatíváinak társadalmi megfogalmazódása, ezek társadalmi konfrontációban és sokirányú (jelentős eszmei-ideológiai) küzdelemben történő érvényesítése nélkül éppen ezért a képviseleti demokrácia csak manipulatív, illetve látszatjellegű lett. (A társadalmi létben objektíve létező érdekegyüttesek megfogal-

[28] A gyakorlati kérdések során nem foglalkozhatunk olyan problémákkal, amelyek a demokratizálás hosszabb fejlődése során, illetve ennek eredményeképpen alakulnak ki. Ezért a távlati perspektívákkal sem tudunk itt közvetlenül foglalkozni, csak annyiban érinthetjük őket, amennyiben a közvetlen kérdésekkel kapcsolatosan közvetlenebb szerepet játszanak.

mazódása, a különböző tendenciák kikristályosodásának fékezése, illetve nyílt fellépésük megakadályozása azt célozza, hogy ezek ne tudjanak az össztársadalmi fórumok döntésére, tevékenységére hatással lenni. Ám ez a „megoldás" a manipulációnak csak egyik — talán a legdurvább — formája. Klasszikusabb és „finomabb" formák azok, amelyek például hamis alternatívák felállításával operálnak, továbbá azok, amelyek éppen a közvetítő láncszemeknél emelnek gátat a tényleges tendenciák hatásának érvényesülése elé.)

A demokratizmus tehát ezen a szinten azt jelenti, hogy a képviseleti testületen belül is a társadalmi erőviszonyoknak megfelelő konfrontáción keresztül alakulnak ki a döntések. Ezek így kétszeres közvetítés által fejezik ki a társadalmi együttesek törekvéseit. Az osztálynak való alárendelés ezen konkrét formáját egészíti ki az, hogy a képviseleti testületek éppen mint össztársadalmi kérdések fórumai rendelik maguk alá az államgépezetet és válnak így egyben az osztálynak való alárendelés közvetítő láncszemeivé is.

Az hogy a legmagasabb szintű (a hatalom és az igazgatás össztársadalmi hatókörű fórumainak tevékenységében megvalósuló) döntések a társadalmi tendenciák és érdekek nyílt küzdelmeire kell épüljenek, hogy tehát e társadalmi küzdelem eredményeit kell tükrözzék a konkrét döntések is (amelyek egyben e küzdelem momentumai és ható tényezői is), az azt jelenti, hogy a legfelső szintű demokratizmus előfeltétele az, amit általános demokratizmusnak lehetne nevezni. És ez az összefüggés szükségessé teszi a liberalizálás és demokratizálás megkülönböztetését, ezek egymástól való lényegi elhatárolását.

Ennek érdekében leghelyesebb egy általánosabb összefüggésből kiindulni. A polgári állam a maga osztályfunkcióit arra épülve valósítja meg, hogy a társadalom struktúrája tőle viszonylag függetlenül (és őt meghatározóan), elsődlegesen a gazdasági élet szintjén „termeli újra" magát. A szocialista fejlődés esetében a politika és a gazdaság szférája nem válik a termelési viszonyokban magukban sem ilyen módon szét, az állam maga is a gazdasági élet lényegi tényezője. Ezért nincsen és nem lehet meg az az államtól viszonylag független létező „háttér", amelyre társadalmi tevékenységében sajátlagosan támaszkodhat. Éppen ellenkezőleg: az állam a társadalmi-gazdasági viszonyok aktív része. (Gazdasági téren: egyrészt szervező tényező és egyben a gazdasági szervezet formája is. Ennek nyomán konkrét döntések fóruma: a célokat, az eszközöket illetően. Másrészt mint fő fogyasztó közvetlen ellenőrző szereppel bír stb.) Így aztán aktív tényezője a társadalmi-gazdasági viszonyok újratermelődésének. Ebben a helyzetben olyan rajta kívül létező tényezők, amelyek tevékenységének, funkciói betöltésének szilárd alapját biztosíthatják, csak a társadalmi együttesek konkrét tevékenységében, általános praxisában létezhetnek. Az állam létének „külső" szilárdságát csak az osztályok és rétegek konkrét praxisa, ezek társadalmi magatartása nyújthatja.

A szocializmus eddigi történelmi fejlődése során azonban olyan helyzet alakult ki, amelyben a társadalom alapvető, leglényegesebb összefogó tényezője — tehát a társadalom elsődleges hegemón ereje — maga az állam lett. Ez azt jelenti, hogy a különböző társadalmi együttesek és az állam között sajátos viszonyok állanak fenn. Egyrészt azáltal, hogy az állam a társadalmi együttesek fölé emelkedik, ezeket maga alá sorolja be. Másrészt a társadalmi együttesek ebben a helyzetben erőteljesen partikuláris jelleget nyernek és ugyanakkor önmagukban való módon léteznek. Az „általánosságot" ekkor — a különböző együttesek létében megtalálható általánosságot is — az állam „fejezi

ki" és képviseli. Ez kapcsolatot képez közöttük, de alapot is teremt, hogy a társadalmi együttesek és az állam (és így saját általános jellegük) között külsőlegességi viszony alakuljon ki. Mindez azt is elősegíti, hogy a szocialista fejlődés adott fázisában már nem léteznek a régi típusú társadalmi osztályok. Mint a szociológiai vizsgálatok is kimutatták, ebben a szakaszban a társadalmi különbségek alapvető hordozói a társadalmi rétegek, amelyeknek szerepe így megnövekszik. Az osztályok mint olyanok pedig (legalábbis) átformálódásban levőnek tekinthetők. Kétségtelen, hogy ez lényegesen hozzájárul ahhoz, hogy az állam hegemón szerepet játszhasson. (Minthogy továbbá a hegemón szerep azt is jelenti, hogy az állam a társadalom együttesei, tehát ez esetben a társadalom fölé emelkedik, ez egyben a bürokratizálódás számára is utat nyit és lehetőséget teremt arra is, hogy a szakigazgatásban dolgozók bizonyos mértékig önállósuló réteget alkossanak, mely a társadalom többi rétegei fölé emelkedve kitüntetett szerepű együttessé, azaz elitté váljék. Ez pedig éppen a szocialista fejlődés vonalával ellentétes tendencia kialakulásának veszélyét jelenti.)

Milyen következményekkel jár most már, ha akkor, amikor az állam tölti be a hegemónia funkcióját, a társadalmi együttesek által hordozott érdekek és tendenciák játéka határozza meg az össztársadalmi fórumok tevékenységét? Mindenekelőtt éppen az állam által megvalósított hegemónia gyengülésével. Már a tendenciák és érdekek szabad megfogalmazódása és játéka is ezt jelenti, illetve ezzel azonos. Ugyanakkor ezzel nyitottá válik az a kérdés, hogy melyik réteg vagy osztály érdeke lesz domináns, vagyis kerül „győztesen" ki a konfrontációból. Egyszóval bekövetkezik a szocialista totalizáció gyengülése is. Legalábbis akkor, ha a hegemón szerepet nem veszi hatékonyan valamilyen más (szocialista) jellegű társadalmi tényező át. Nos, éppen ez az, amiben a liberalizálás és a demokratizmus közötti leglényegesebb tartalmi különbség megragadható.

Említettem már, hogy a liberalizálás egyik jellemzője, hogy változatlanul hagyja a hatalmi struktúrát. Ezért a liberalizálás — amennyiben a társadalmi tendenciák és érdekek mozgástere kiszélesedik általa — a fennálló hatalmi struktúra gyengüléséhez vezet, mert (nem változtatva meg a hatalmi struktúrát) nem hoz létre olyan új hegemón centrumot, amely továbbra biztosíthatná a fennálló társadalmi viszonyok szilárdságát, a hatalom osztályjellegének következetes érvényesülését. Igaz, e változások mértéke igen eltérő lehet. Ha kicsi, akkor nem befolyásolja az állam hegemón szerepét, viszont végső soron manipulatív értékű változásnak tekinthető. (Ez csak a bürokratizmus vagy az elit érdekét szolgálhatja — amennyiben ilyenek léteznek.) Ebben az esetben kétségtelenül növekszik a társadalmi együttesek partikularizmusa és megerősödik a társadalmi együttesek divergens mozgása.

A demokratizálás ezzel szemben azt jelenti, hogy a hatalmi struktúra a hegemón centrum *áthelyeződésével* formálódik át, s így változik meg a viszony az állam és az uralkodó osztály között. Ezért csak annyiban tekinthető a demokratizálás ténylegesnek, amennyiben a társadalmi együttesek mozgásterének növekedése és az állam hegemón szerepének csökkenése *együtt jár a munkásosztály hegemón szerepének növekedésével.* E változás mértékében valósul meg az állam alárendelődése a munkásosztálynak és tágabb értelemben a „társadalomnak". A hatalmi struktúrának ez a változása viszont *erősíti* a hatalom szocialista jellegét és ennek az erősítésnek a mértéke éppen az említett változások mértékével arányos. Ebben a fejlődési perspektívában továbbá a rétegek diffe-

renciálódási törekvéseivel ellentétes irányú mozgás bontakozik ki: olyan folyamat, amely — éppen a munkásosztály hegemón tevékenysége alapján — a rétegek viszonylagos egységesítése felé (tehát a közösséggé-válás irányába) halad.

Ahhoz azonban, hogy mindez valóságosan kibontakozhasson, szükség van arra, hogy a munkásosztály „keretein" belül rétegek egységbefonódásaként valósuljon meg, vagyis osztályként létezzen a mindennapi forradalmi prakszisban. Ámde a régi típusú osztályok megszűnte nyomán olyan helyzet jött létre, hogy a munkásosztály nem lehet „önmagában való" osztály. Önmagában való módon csak a rétegek léteznek és így legfeljebb ezek mechanikus összegeződéséről lehetne szó, amiből nem születik osztálylét. Hogy a rétegek összességéből osztály legyen, ahhoz az kell, hogy a munkásosztály önmagáért való módon léteztesse magát. Ez azt jelenti, hogy az önmagukban való módon létező partikuláris tendenciákat az egyetemes jellegű proletár tendencia alapján kell egységesítenie — s így részlegesen meghaladnia —, hogy realizálnia kell egyetemes forradalmi jellegét, csak ezáltal foghatja a komponens rétegeket osztállyá össze. Az egyetemes forradalmi (szocialista) jelleg érvényesítése viszont maga is valójában a hegemón tevékenység által bontakozik és teljesedik ki a gyakorlatban. Az így kibontakozó önmagáért való szocialista osztálypraxis — mint minden osztálypraxis — egyszerre valósul meg az ideológiai, a gazdasági, a politikai szférákban, tehát mindhárom területen szükség van a megfelelő tevékenység kibontakozódására. Az ideológia igen sokrétű eszmei küzdelmet tételez fel. De ez is (nem kis részben) a másik két tevékenységformára épül, már csak azért is, mert a mindennapi gazdasági és politikai tevékenységben formálódnak ki az önmagáért való osztálylét olyan lényeges kritériumai, mint például az új helyzetnek megfelelő osztályöntudat stb. És viszont: a gazdasági és politikai formák mozgását az ideológiaiak közvetlenül befolyásolják mind jellegükben, mind tartalmukban. Így a három szint itt is egységet alkot. Ami most már a gazdasági osztálytevékenység formáit illeti, ezek nyilvánvalóan sokrétűek lehetnek, és különféle szervezeti formát ölthetnek. Az érdekvédelmi tevékenység és az ennek megfelelő szervezetek ezek közül talán legközvetlenebbek és „legalacsonyabbak", azok, amelyek a legalacsonyabb öntudati szinten is létrejönnek. Ezek felelnek meg mindenekelőtt a bérmunkás tudatnak és így a „(nem „korporatív", hanem rétegjellegű és munkáskollektívákra épülő aktív) szakszervezeti tevékenység az osztálylét egyik közvetlen lépcsőfokának tekinthető. Az osztálytevékenység e formái azért is jelentősek, mert a társadalmi érdekegyüttesek nyílt mozgásának és összeütközésének körülményei között mintegy konstituáló tényezőknek tekinthetők. E formákban fejeződnek ki és érvényesülnek ugyanis az érdekek legegyszerűbb formái. Az érdekvédelmi jellegű szakszervezeti tevékenység hiánya így mindig éppen a munkásosztályt hozza hátrányos helyzetbe. Ezáltal, de ezen kívül (általánosabb tényezők nyomán) e hiány az osztálytörekvések demobilizálását, illetve eltorzulását is maga után vonja. A gazdasági formák között kell megemlítenünk az önigazgatást is — erre azonban később külön visszatérek.

A politikai tevékenység is többféle szervezeti formában bontakozhat ki. Ezek egyikét — az osztály léte szempontjából legfontosabbikát — az osztály politikai szervezete, vagyis forradalmi pártja képezi. (Erre a későbbiekben szintén még visszatérek.) Ugyanakkor a politikai osztálytevékenység konkrét formáit képezik a képviseleti demokratizmus formái is. Ezek is keretet teremtenek nemcsak arra, hogy a munkásosztály önmagát osztályként tételezze,

önmagát osztállyá formálja, hanem hogy hegemóniáját társadalmilag és az államgépezet fölött is gyakorlatban megvalósítsa. Politikai szinten éppen ez a hegemónia realizálásának „legfelső" formája, annak mintegy betetőzése (az állam hatalmi és igazgatási gépezetének gyakorlati alárendelése és a hegemón tendencia össztársadalmi megvalósítása által).

Ezzel eljutottunk e kérdéskör utolsó tagjához és konkrét „magvához", az össztársadalmi szint demokratizmusának konkrét szervezeti formáihoz. Mint említettük a demokratizmus ezen a szinten szükségképpen képviseleti demokráciát jelent, s ezért kerül előtérbe a képviseleti demokrácia megfelelő intézményes megszervezésének, a képviseleti testületek funkcióinak és működési módjának problémája.

A történelmi fejlődés során eddig a képviseleti demokrácia kétféle alapformája alakult ki. Az egyik a polgári társadalomban jött létre, és ez a parlamentáris demokrácia, a másikat a szocialista forradalmi mozgalmak hozták létre, és ez a szovjetek demokráciája. (A további vizsgálódásaink során akkor, amikor a szovjetek demokráciájáról beszélünk, mindig azt a formát értjük, amely a szocialista forradalmi tevékenységben — tehát 1871 tapasztalatai alapján 1905-ben és 1917-ben — jött létre. Ismeretes, hogy a szocialista országokban jelenleg létező formák ettől eltérnek.)

A parlamentáris demokrácia jellemzője, hogy a képviseleti testület tagjai valójában személyi képviselőknek tekinthetők, amennyiben őket *meghatározott időre* és *mint egyéneket* választják meg. A konkrét választási rendszer jellege e téren nem sokat változtat: a képviseleti megbízás mindenképpen időre és személyre szól. Másik sajátosság, hogy a *megválasztás* is mindig *egyéni formában történik*. A választók tehát gyakorlatilag izolált egyénként cselekednek. Az időszakosan és izolált egyénként gyakorolt választási jog tulajdonképpen pontosan kifejezi azt a szétválást, ami a burgeois és a citoyen között, az egyén mint (állam) polgár és az egyén mint konkrét társadalmi egyén között fennáll, pontosan tükrözi az állampolgár-mivoltnak a konkrét egyéntől gyakorlatilag különvált létét (és a politikum elkülönült létét).

Ebben a rendszerben a társadalmi egyén intézményesen *izolálva van* és intézményes formát ölt az is, hogy a társadalom (politikai) totalitásával csakis mint egyén kerül kapcsolatba. Az egyén ebből eredően eleve tehetetlenségre van kárhoztatva. Minden megtörténik annak érdekében, hogy őt izolálják, leválasszák attól a társadalmi együttestől (osztálytól), amelynek tagja. A társadalmi tendenciák és érdekek ebben a rendszerben a képviseleti intézmények szintjén csakis az egyén közvetítése által (vagyis egyéni közvetítésben) érvényesülhetnek. Ennek szükségszerű velejárója, hogy a társadalmi alternatívák és tendenciák, illetve érdekek nem is szerveződhetnek meg másképpen és nem érvényesülhetnek a képviseleti testületekben reálisan más formában, mint különböző egymással küzdő pártok által közvetítve. Amikor is minden más (politikai) viszony és kapcsolat egyedire bontottan létezik, akkor csak a pártok lehetnek azok a centrumok, amelyek az érdekeket és lehetőségeket társadalmi módon fogalmazzák meg, amelyekben az alternatívák társadalmi formában öltenek testet. A parlamentáris demokráciában a konkurráló pártok képezik tehát a társadalmi tendenciák egyetlen reális közvetítési formáját. A demokratizmus kritériuma (parlamentáris típusú demokráciában) így a többpártrendszer léte: ennek szélessége határozza meg a demokratizmus mértékét, feladása pedig a viszonylagos demokratizmus felszámolását jelenti. Viszonylagos demokratizmust mondottam, mert a parlamentarizmus éppen az

említett jellege által és alapján lehetővé teszi, hogy a fennálló viszonyok radikális tagadását képező tendenciák ne tudjanak a képviseleti testületekben — ezek „normális" funkcionálása esetén — döntő mértékben — azaz az osztályviszonyokat megváltoztató módon — érvényesülni. Ezért van az különben, hogy (amint azt Lenin oly világosan látta) a parlamentarizmus csak másodlagos eszköze lehet a forradalmi mozgalomnak, de nem a hatalom megragadásának tényleges formája.

A parlamentáris demokrácia típusától lényegileg különbözik a szovjetek demokráciája. A munkásdemokrácia e formája szintén képviseleti és ebben is időszakos választás érvényesül. A különbség tehát nem ebben, hanem a választás, a képviselet és az időszakosság jellegében keresendő.

Alapvető jelentőségű különbség, hogy a választás *nem egyedi* formában történik. Ennek következtében a polgár és konkrét társadalmi egyed között nincsen éles különbség. Az egyének nem izolált egyénként választópolgárok és nem is izoláltan választanak. Ellenkezőleg, az egyének mint társadalmi egyének választanak és e joggal *mint társadalmi kollektívák tagjai* bírnak. Ez elsősorban abban ölt testet, hogy a választás termelési, illetve társadalmi egységek alapján szervezett egységekben történik, nem pedig lakóhely szerinti egységekben (amely utóbbi eleve esetleges és izoláló tényező). Tehát az egyén mint egy viszonylagos közösség tagja létezik választópolgárként. A viszonylagos közösség pedig a társadalmi struktúra alapján és éppen a társadalmi együttesek kerete között létezik. Ebben a helyzetben a társadalmi érdekegyüttesek a viszonylagos közösségek érdekein keresztül közvetlenül érvényesülnek és közvetlenül fejezhetik ki a nekik megfelelő tendenciákat is. A viszonylagos közösség az, amely ez esetben közvetítő. (Ezért nincs eleve és feltétlen szükség arra, hogy más mediációk létezzenek.) Így aztán a társadalmi tevékenység, amely a maga sokoldalúságában a viszonylagos közösség keretei között bontakozik ki (és az ehhez való tartozásra épül), egybeolvad a választás formájában végzett politikai tevékenységgel. Ez egységesülési tendenciát eredményez, amely a polgár és a konkrét egyed azonosulásának irányába hat. Ennek megfelelően a politikum is az általánosabb társadalmi tevékenységgel való összeolvadás felé mozog. (Nem mellőzendő az a tény sem, hogy a kollektívában való politikai tevékenység — éppen mert feloldja az izoláltságból fakadó tehetetlenségi érzéseket — általában az érdekek radikálisabb megfogalmazását és érvényesítését segíti elő, illetve megnöveli ennek lehetőségeit.)

Másik lényeges különbség, hogy a demokratizmus e formájában a képviselő nem tekinthető „általános egyedi" képviselőnek. Vagyis őt nem annyira személyként választják meg. Képviselő jellege *megbízatásszerű, kényszerítő mandátumhoz van kötve.* A megválasztás egyben meghatározott álláspont képviseletére kötelezi, mégpedig konkrét tartalommal. Ez megköveteli, hogy a választók tájékozottak legyenek a képviseleti testületekben napirendre kerülő kérdések felől — hiszen különben nem tudnának konkrét megbízatást adni. Szükségessé teszi továbbá azt is, hogy az időre szóló megbízatás keretei között is konkrét kapcsolat létezzen a képviselők és a választók között, amely során az időközben felmerülő fontosabb kérdésekben is lehessen a képviselőt megbízatással ellátni. Másodlagos kérdésekben tartalmazhat a megbízatás általános irányvonalat, a fontosabb kérdések legszélesebb körű megismerése és megvitatása azonban biztosítva kell legyen ahhoz, hogy a demokratizmus e formája reális lehessen.

Mindebből következik, hogy ebben az esetben az a viszony, amely a válasz-

tók és képviselők között fennáll, lényegében eltér a parlamentáris demokráciabelitől. A képviselő *közvetlenül és állandó jelleggel alá van rendelve a választóknak* és jelentős részben *végrehajtó szerepe* van. Ez a viszony teszi továbbá lehetővé, hogy a képviselő *visszahívására vonatkozó jog realitás legyen.* A megbízatás ugyanis az egyetlen reális kritérium, amely biztosíthatja e jog gyakorlásának alapjait. Az utóbb említett két vonásból következik azután az is, hogy a képviselet időtartama nem határolódik mereven körül, hanem ugyanakkor, amikor limitatív, egyben konkrétan alárendelődik a megbízatás által teremtett viszonynak. (Vagyis, bár időre szól a megválasztás, a megbízások vitája mindig lehetővé tesz újraválasztást. Sőt új képviselő megválasztása akkor is indokolt lehet, ha ez az előző képviselő tevékenységére vonatkozóan nem jelent elítélő állásfoglalást.)

A képviseleti demokrácia e típusánál lényeges vonás az is, hogy a demokratizmus *közvetlen és legalacsonyabb szintű* társadalmi egységekre alapozódik, hogy ezek „segítségével" valósul meg. A legmagasabb szint demokratizmusa tehát összefonódik az alsó szinteken megvalósuló demokratizmussal. Ebben különben általános jellegzetesség fejeződik ki: a szocialista demokratizmus nem működhet a legfelső képviseleti szinten kielégítően, ha nem kapcsolódik össze és nem épül a legalsó szinten kibontakozó demokratizmusra. Annál is inkább, mert éppen ez utóbbi szinten érvényesül *a leglényegesebb szocialista jelleg, az hogy a demokratizmus viszonylagos közösségekre épül, ezek* formáiban mozog és ezeken keresztül érvényesíti az osztálytartalmat.

Legutóbbi megállapításunk különben igazolja azt a korábbi tételt, miszerint a szocialista demokratizálási folyamat eredményes kibontakozásának feltétele, hogy az különböző szinteken egyszerre induljon meg és bontakozzon ki. Persze az eddig elmondottak során a „legalsó" szint kérdéseit csak részben (és viszonylag másodlagosan) érintettük.

2. *A közvetlen szint demokratizmus-formái*

Az előzőekből is látható, hogy a közvetlen, a „legalsó" szint demokratizmusa igen sokféle formában érvényesülhet. Például (legalábbis részben) ide tartozik minden szervezet és intézmény „legalsó" szintjein, azaz alapegységeiben érvényesülő demokratizmus. Nyilvánvaló azonban, hogy az adott keretek között ezzel a kérdéssel (és más hasonlókkal) nem foglalkozhatunk bővebben. A specifikus formák közül elsősorban kettő érdemel figyelmet: a közigazgatási önkormányzat és az önigazgatás.

Az önkormányzat, mint említettem, nem minden esetben tartozik a legalsó szintű demokratizmus kategóriájába. Csak azokban az esetekben sorolható ide, amelyekben az önkormányzat keretei egy viszonylagos közösség kereteivel egyeznek meg, s ez csak a kisebb méretű, helyi közigazgatási formáknál állhat fenn. Szorosan véve csak a *falu* közigazgatásának keretei között hozható ilyen jellegű önkormányzat létre. Ennek megvalósítása viszont kétségkívül a szocialista demokratizálási folyamat jelentős eleme. Megvalósítását mindenképpen fontos lépésnek értékelhetjük. Bármilyen érdekes kérdéseket vessen is fel ez az önkormányzati forma és a megfelelő helyi termelési egységek vezetése közötti viszony, ezeket itt ismétcsak mellőznünk kell — ezek is különálló elemzést és tanulmányozást igényelnének. Másrészt bármilyen fontos lenne is a demokratizálás folyamatában az ilyen típusú önkormányzat megvalósítása,

jelenleg az üzemi önigazgatás vitatott kérdése mégis jelentősebb — éppen az általános összefüggései következtében.

Az önigazgatás jelentőségét és hasznát részben közvetlen funkciója és tartalma, részben pedig az általa nyújtott lehetőségek alapján tudjuk megítélni. A közvetlen funkciókban és az intézmény működésében érvényesülő tartalmat azonban (az adott forma által meghatározott lehetőségek között) a társadalmi-gazdasági fejlődési szint határozza meg. Ezen belül közvetlenebbül az ideológiai tényezőket is számításba kell venni, mindenekelőtt az öntudat formáit. Mint korábban említettem (a jelenlegi fejlettségi fokon) az önigazgatás valójában mint a közvetlen társadalmi ellenőrzés egyik formája működik. Ugyanebből következik, hogy az önigazgatás egyelőre inkább tekinthető közvetlen szintű képviseleti formának, mint valóban a „közvetlen demokráciának". Az eddigi nemzetközi tapasztalatok ezt igazolják és egyben arra is utalnak, hogy a munkások ritkán kapcsolódnak be tételező-megfogalmazó módon a döntési folyamatokba. Tevékenységük lényegében alternatív keretek között mozgó választás és erre épülő döntés. A részletesebb kérdésekben pedig inkább a munkáskollektíva *képviselői* azok, akik résztvesznek a döntésekben, és legfeljebb az ő tevékenységükben bukkan fel az alternatív keretek között mozgó választást meghaladó tételező tevékenység. Ha figyelembe vesszük a jelenleg uralkodó ismeretszintet, informáltságot és a gazdasági (és szervezeti) kérdésekben való jártasságot, akkor ezt a helyzetet többé-kevésbé törvényszerűnek kell tekintenünk. Ugyanerre a konklúzióra jutunk, ha arra gondolunk, hogy a konkrét problémák áttekintése is annyi időt igényel, amennyi a jelenlegi helyzetben (társadalmi mértékben) nincsen biztosítva. Amikor tehát az önigazgatás lehetőségeit értékeljük, akkor ezt éppen az említett tényekből kiindulva és az általuk meghatározott keretek között kell tennünk.

Az önigazgatás lehetőségeit körülhatároló másik alaptényező a tárgya, vagyis azoknak az ügyeknek a köre, amelyekre az (mint ellenőrzés) kiterjed, illetve kiterjedhet. Ezeket két nagyobb csoportra lehet osztani. Az egyiket a termelési egység általánosabb gazdasági működése, a másikat a termelés menetének konkrét megszervezése, és ezen belül a mindennapi munkafeltételek alakítása képezi.

A munkafolyamatok szervezését érintő tevékenységet illetően viszonylag egyszerű meghatározni a funkciókat, abból kiindulva, hogy itt az önigazgatás a munkások *közvetlen*, a munkatevékenység jellegével kapcsolatos érdekeinek érvényesülését kell biztosítsa. Részletkérdésnek látszik ez, de valójában éppen hogy igen fontos kérdésről van szó. A munkafeltételek és munkakörülmények emberivé tétele ugyanis a szocialista társadalom egyik *lényegi* jellegű célkitűzése. (Alapfeladat ez, s ennek figyelembe nem vétele mindig a szocialista szemlélet — különböző okokból eredő — torzulásáról tanúskodik.) És e szocialista törekvések megvalósításában éppen az önigazgatás az, amely viszonylag igen nagy lehetőségekkel bír, mert a legközvetlenebbül érdekelteket öleli fel. Ezért a szocialista fejlődés egyik lényegi fejlődési vonala számára biztosíthat közvetlen és hatékony szervezeti formákat. Az önigazgatás e lehetőségének megfelelő tevékenység és a megfelelő változások kiszélesedő megvalósulása pedig lényeges együtthatója a kollektív „tulajdonosi tudat" kialakulásának, tehát egyben a szocialista öntudat formálódásának is.

A munkakörülményeket illető változások jelentőségét azért is ki kell emelnünk, mert ez is olyan terület, ahol — a szocialista követelményekhez viszonyítottan — igen nagymértékű lemaradás tapasztalható. A szocialista országok

társadalma az eddigi fejlődés során a munkatevékenység jellegét és a munkakörülményeket ugyanis csak nagyon kismértékben „alkalmazta" a munkát végző ember igényeihez és követelményeihez.

Az önigazgatás általánosabb tárgya a termelési egység egész tevékenysége. Ennek megfelelően az önigazgatás gyakorlatilag a közvetlen igazgatás felett ellenőrzésként működik. Ez egyrészt a termelési egységen belüli (végrehajtó jellegű) igazgatási gépezet és a szakapparátus, másrészt a „helyi" irányítás — többnyire globális — ellenőrzését foglalja magában. Az önigazgatás e tevékenység által meghatározott keretet (és részben az előzőleg említett általánosabb tényezőtől függően lehetőséget) teremt ahhoz, és egyben elősegíti azt, hogy ezen a területen konkrétan fogalmazódjanak meg a munkáskollektívák érdekei. És ne csak kiformálódjanak, hanem az irányításban és igazgatásban (kisebb-nagyobb mértékben) érvényesüljenek is. Az önigazgatásnak egyebek mellett éppen ebben van egyik fő értéke. Ámde ezek az (érvényesülésre törő) érdekek igen különféle szintű és radikalitásúak lehetnek, s az önigazgatás csak keret. Benne természetesen mindenkor a létező öntudati szintnek megfelelő tevékenység bontakozhat csak ki. Így az adott társadalmi fejlődési szint következtében, főleg az ún. fogyasztói érdekeknek (és az ennek megfelelő tudatnak) érvényesülési keretévé lesz. Ha pontosabban akarunk fogalmazni, akkor azt kell mondanunk, hogy az eddigi tapasztalatok szerint elsősorban a bérmunkás-tudat az, amely talán a legerősebben érvényesül ezen a téren. (A fogyasztói érdek terminusa tulajdonképpen a bérmunkás-tudatnak megfelelő magatartást és ezzel összefüggő érdekrendszert takarja.) Ebből következik, hogy a fejlődés bizonyos szintjein ebben az összefüggésben olyan tényezők is érvényesülhetnek és érvényesülnek, amelyek (esetleg már önmagukban is) fékező jellegűek. Lehetségesnek kell tartanunk azt is, hogy az önigazgatás szerveinek egy részében olyan érdekegyüttesek hatása domborodhat ki, amelyek ellentétesek lehetnek a szocialista fejlődés általános vonalának egyes konkrét (főleg gazdasági) vonatkozásával és hogy ezen az alapon konzervatív tendenciák bontakozhatnak ki vagy találhatnak támaszra. Másrészről viszont figyelembe kell venni, hogy az önigazgatás lehetséges formái az adott fejlődési fázisban szükségképpen részleges jellegűek. Ezek a társadalmi életnek csak egy körét ölelik fel és ezen kívül nem is foglalnak magukba minden érdekelt egyént. Hiszen például a termelési önigazgatás szervezeteiben csak azok vesznek részt, akik az adott termelőegység kollektívájának tagjai. Ebből is következik aztán, hogy az önigazgatás (jelenleg lehetséges) formái viszonylag erőteljesebben segítik a közvetlen, a helyi és a partikuláris érdekek megfogalmazódását és kifejeződését. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy az önigazgatás akkor, amikor a termelési egység általános irányítására hat ki, akkor egyben más emberek közvetett igazgatását is jelenti. Ennek indokolására megemlíteném például, hogy a termelt termékek felett megvalósuló — akárcsak részleges, tehát korlátozott — rendelkezés (éppen abban a mértékben, amelyben hatékony) a korábban ismertetett okok miatt kihatással van azokra az emberekre, akik a szóban forgó termékekre „rá vannak utalva". E mögött a viszony mögött tulajdonképpen egy oly érdekkonfliktus húzódik meg, amely abból fakad, hogy a konkrét munkáskollektíva érdekegyüttese csak az egyik érdekegyüttes, amely az adott vonatkozásban érvényesül. Ha ennek az érdeknek az egyáltalán-nem-érvényesülése károsnak tekinthető, akkor az is károsnak tekinthető, ha csak ez az érdek érvényesül. Ebben a különböző partikuláris érdekek ütközéséről van szó. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy azáltal, hogy az önigazgatásban parti-

kuláris érdekek érvényesülnek, ez egy másik konfliktus pólusát is képezi. Ez a konfliktus a partikuláris és az általános érdekek között feszül. A korábban elmondottak alapján indokoltnak tekinthetjük azt a (gyakorlat által is igazolt) tételt, hogy az önigazgatás mindig egy központosított és egy viszonylag önálló gépezettel párhuzamosan létezik, mi több, hogy ez a kettő legtöbbször összefonódik. (Ebben a viszonyban kölcsönös korlátozódás jön mindig létre. Ezért az önigazgatás egyben közvetlenül is hathat a különálló léttel bíró igazgatás önállósulási tendenciái ellen.) Ha most már bizonyos partikuláris érdekek inkább az önigazgatásban fogalmazódnak meg, a szocialista jelleggel bíró szakigazgatás olyan tényező, amely által részben viszonylag általánosabb, részben pedig más — egyebek között hátrányos helyzetben levő partikuláris érdekek érvényesülhetnek. E konfrontációból pedig éppen az általános érdek törhet magának utat. Lényeges az is, hogy ez a konfrontáció nem új konfliktust jelent, hanem valójában már létező ellentétek exponálódását. Továbbá az exponálódás ilyen módja (egyebek mellett) lehetővé teszi egy optimális megoldás megközelítését. A különböző partikuláris érdekek nyílt megfogalmazódása, az ezek között, továbbá ezeknek általánosabb érdekekkel való egyensúlya, az így kialakuló „kompromisszumok" mindenképpen egészségesebb fejlődést tesznek lehetővé, mint amikor bizonyos partikuláris érdekek egyoldalúan érvényesülnek, dominálnak vagy éppen általánosabb érdekek köntösében elnyomják a többieket. Ugyanakkor éppen ez az érdekkonfrontáció az, amely a küzdelem tényén és menetén keresztül az érdekegyüttesek realizálódását jelentő átformálódás számára széles lehetőséget nyit. Mindez lehetőséget jelent, amelynek megvalósulása vagy meg-nem-valósulása részben éppen a konfrontáció során dől el. Részben viszont megfelelő céltudatos-eszmei-küzdelmet követel. Az önigazgatás ezért egyben az öntudat fejlődésének és fejlesztésének, a radikalizálódás folyamatának küzdelmi területe, fóruma és eszköze is kell legyen. Viszont ez a forma részben azért lehet különösen alkalmas a munkásosztály tudati szintjének átformálódásáért kibontakoztatott tevékenység számára, mert olyan területre vonatkozik, ahol ez érdekek éppen a legközvetlenebb és nyers formában bukkannak fel és bontakoznak ki.

Ugyane jelenségekkel párhuzamosan, velük együtt az önigazgatásban való részvétel által a munkáskollektíva tagjai — az őket legközvetlenebbül érdeklő kérdésekből kiindulva — jártasságot szerezhetnek a gazdasági és gazdaságirányítási problémák terén. (Ami egyedül teremtheti meg a feltételeket ahhoz, hogy az ellenőrzés később fokozatosan tényleges önigazgatássá alakuljon át.)

Az igazgatás feletti ellenőrzés végül szintén jelentős, sőt döntő szerepet játszhat a tulajdonosi tudat kiformálódásában. E szerep specifikusan szocialista jellege abban áll, hogy ebben az esetben a jogok a kollektívákhoz való tényleges tartozásból erednek és ezek gyakorlása tartalmilag a közös érdekek megfogalmazódásának közvetlen folyamatával esik egybe. Így az ennek megfelelő tevékenység (főleg a bérmunkás-tudat meghaladása során és alapján) a kollektívák közösséggé válását is elősegítheti.

Mindent összevetve azonban meg kell állapítani, hogy függetlenül a kibontakozó tendenciától, a konfliktusok „menetétől" s az önigazgatás által konkretizált érdekektől, a kollektíva érdekegyüttesének jellegétől az önigazgatás mindig a kollektíva érdekeinek nemcsak egyszerű megfogalmazódását, hanem ezek gyakorlati állítását és az érte való küzdelmet segíti elő, ezért a demokratizmusnak ez a formája is jelentősen hozzájárul a kollektíva tagjai „kollektíva-tudatának" formálódásához, ezen keresztül pedig végső soron az osztály

létének gyakorlati (azaz a mindennapi tevékenységben való) *tételeződéséhez* és érvényesüléséhez. Az önigazgatás így mindig az osztály gazdasági affirmációjának eszköze és kerete.

Az osztálypraxisban játszott (konstituáló) szerep által az önigazgatás szerepe azonban mintegy „túlnő" saját keretein, vagyis általánosabb jelentőségre tesz szert. Ez az általánosabb — tehát egyben a demokratizálódás más formáit is érintő — hatás már abból is következik, hogy a demokratizáció legközvetlenebb, „legalsó" intézményei azok, amelyek természetüknél fogva leginkább hozzáférhetőek az emberek legszélesebb „tömegei" számára. Ezért, ez az a forma, amelyben az egyének legnagyobb sokasága gyakorlatilag is (növekvő jellegű) aktív szerepet játszhat az igazgatás terén. Az itt kialakuló gyakorlat kihatással van az érintett társadalmi rétegek más formákban és más szinteken végzett tevékenységére és következésképpen a demokratizálás minden szintjén végbemenő fejlődésre. Mintegy a demokratizálási folyamat közvetlen társadalmi alapjainak biztosításáról van tehát szó. Persze, mindez az „alsó" formákra általában igaz. Az önigazgatás specifikuma ezek között az, hogy éppen a munkásrétegek, illetve a munkásosztály tagjainak széles részvételét tudja kialakítani s így ennek az osztálynak a társadalmi szerepét növelni. Vagyis hozzájárul ahhoz, hogy a demokratizmus formáinak működése nemcsak e rétegek konszenszusára, hanem éppen aktivitására épüljenek. Ez pedig tényleges mivoltuk kritériuma.

Végül ahhoz, hogy az önigazgatás távlati jelentőségét helyesen tudjuk felmérni, figyelembe kell venni, hogy a szocializmus olyan átmeneti társadalmi forma, amely a társadalom *egyetemes és általános önigazgatását* kívánja megvalósítani. Amivel a termelőapparátust (és a társadalom totalitását) mindenki alá sorolja be, azaz alárendeli mindenkinek. Ahhoz viszont, hogy a társadalom általános és egyetemes önigazgatása megvalósuljon, szükség van arra, hogy a társadalmi fejlődés (a forradalmi átformálódások) során folyamatosan megvalósuljon az önigazgatás azon formája, amelyet a társadalom fejlettségi szintje mindenkor lehetővé tesz. Az önigazgatásnak — az adott lehetőségekhez mért — mindenkori megvalósulása egyben e távlati cél elérésének feltételeit teremti meg s az e felé történő előrehaladás gyakorlati lépéseinek tekinthető. Nyilvánvaló, hogy a kezdeti formák ezen a téren is, mint mindig, primitívek. Ámde éppen e primitív formák szükségesek, mert nélkülük nem valósíthatók meg a magasabbrendűek és az általánosabbak.

A primitív jelleg megállapítása kétszeresen is fontos. Először is éppen a távlati magasabbrendűséghez viszonyítottan lehet primitívségről beszélni. Ebben tehát éppen az átmeneti volt, a továbbmutató és továbbvivő jelleg fogalmazódik meg. Másrészt viszont a korlátozottság figyelembevétele segítheti az önigazgatással kapcsolatos problémák és veszélyek feltárását és megóvhat a túlértékeléstől. Tévedésnek kell ugyanis tekinteni minden olyan nézetet, amely az önigazgatásban mindent-megoldó eszközt vagy, amely benne a jövő máris megvalósult részét látja. Nem szabad azt hinni, hogy az önigazgatás ma lehetséges formáinak minden területre való kiterjesztése által megvalósítható a társadalom egyetemes önigazgatása. A reflexív fejlődés ezen a területen azt jelenti, hogy a fejlődés a jelenleg lehetséges formákat nemcsak teljesen, de ismételten át fogja alakítani és át is kell alakítsa. Az önigazgatás jelenlegi formái ezért (szintén) nem tekinthetők a szocializmus gazdasági szervezési formájának, hanem csak egyiknek a sok közül, továbbá időlegesnek, pillanatnyinak. Abszolutizálásuk ugyanúgy torzító szemléletet jelent (és végső fokon

konzervatív tényezők eszmei burka lehet), mint abszolutizált tagadásuk, vagy mint a fejlődés bármely más formájának, illetve szintjének abszolutizálása. (A primitívségre hivatkozó tagadás abszolutizálás azért, mert a meghaladás megvalósítás nélkül nem lehetséges. A kezdeti és jelenleg lehetséges formák abszolutizálásából kiinduló nézet viszont arról feledkezik meg, hogy ezek egyetemessé tétele csak az ellenőrzés bizonyos típusának szélesítését eredményezhetné és már ezért sem eredményezhetné az általános önigazgatást. A részleges önigazgatás mint partikuláris forma nem szülhet összegeződés által egyetemes formát, ehhez új formákra és ezek strukturálódására van szükség.)

Az eddigiek alapján azt kell — mintegy összegezve — mondanunk, hogy az önigazgatás éppen úgy a szocialista fejlődés lényeges eleme, mint a tervszerűsítés, mint bizonyos központosítás stb. Tulajdonképpen ezekkel együtt járul hozzá a magántulajdon felszámolásának alapjain kialakuló gazdaság szocialista jellegű megszervezéséhez. Ugyanakkor pedig (a társadalmi viszonyok átalakulásán belül más változásokkal együtt) hozzájárul a társadalmi viszonyok általános átformálásához. Végül pedig jelentős szerepet játszhat a demokratizmus fejlődésén belül, azáltal, hogy bizonyos fokig ellensúlyozó szerepet is játszhat olyan tendenciákkal szemben, amelyek a közvetlen és helyi érdekek háttérbeszorítására vagy semmibevevésére törekednének.

Milyen tényezők határozzák meg most már az önigazgatás tartalmának alakulását, illetve tágabb értelemben a demokratizmus „legalacsonyabb", legközvetlenebb szinten való kibontakozását és e folyamat ritmusát? Ha részletes elemzésre nincs is mód, néhány fontosabb problémakört (a munkásosztály helyzetével összefüggő kérdéseket) legalább érintőlegesen tárgyalnunk kell.

A konkrét közigazgatási szervezetek tartalmát az általános tényezők mellett mindig meghatározzák helyiek is: annak a kollektívának a jellege, amelyre az önigazgatás felépül. E jelleget — mint ahogy általában az osztályt illetően is így van — nagyban befolyásolja a kollektíva tagjainak kulturális színvonala. Ez esetben az aktív kultúráról van szó, tehát arról, amely aktuálisan létezik és hat, amely az egyének tevékenységén és életvitelén keresztül folyamatosan érvényesül. Ez a kulturális színvonal az az alap, amelyre az önigazgatásban való részvételhez szükséges gazdasági ismeretek, közgazdasági kultúra stb. felépülhet, amely tehát e szűkebb kultúra határait meghatározza. Ugyanez vonatkozik a lehetséges és szükséges igazgatási ismeretek jellegére, azok mélységére és kiterjedtségére, továbbá arra az általános gazdasági és ezen túlmenően arra a politikai-társadalmi tájékozottságra és jártasságra, amelyek meghatározzák azt a módot, ahogyan az egyének a konkrét kérdéseket általános összefüggésekben látják. Az általános kulturáltságon belül éppen ez a konkrét ismeretanyag és szűkebb kultúra az, amely közvetlenül és operatív jelleggel meghatározza az önigazgatásban való részvétel lehetőségeit. Kihat továbbá az önigazgatás hatékonyságára, mert ettől függ, hogy a kollektíva milyen mértékben képes a problémák áttekintésére, az információ-anyag szelektálására és felhasználására stb. Ugyanakkor az egyének színvonala meghatározza, hogy a kollektíva tagjai milyen arányban vehetnek részt az önigazgatás munkájában. Minél alacsonyabb ez a színvonal és a szóban forgó ismeretanyag, annál kevesebb mód van aktív részvételre. Az egyéni különbségek konkrétan differenciálják a kollektíva tagjainak részvételét: bizonyos színvonal alatt passzivitásra késztetik a tagok egy részét. Ha ez az általános, akkor az önigazgatás az ellenőrzés formáin belül is közvetetté válik, vagyis *a képviseleti demokrácia jellegét ölti*, mert a kollektíva az ügyvitel feletti ellenőrzést

automatikusan néhány (részben a legképzettebb) tagjára hárítja, s ezek így mintegy képviselői szerephez jutnak. Ilyen helyzetben a többség csak kiélezett helyzet és nyílt konfliktus esetében válik aktívvá. Másrészről viszont ilyen helyzetben igen nagy a veszélye annak, hogy a „kiemelkedő" képviselők gyakorlatilag az igazgatásnak rendelődjenek alá. Így végső soron az is lehetségessé válik, hogy a kollektíva és az igazgatás közötti viszony megforduljon, az önigazgatás manipulációvá, üres formává legyen.

Ami az aktív-kulturális színvonalat és a konkrét tájékozódási lehetőséget illeti, ezeket nagymértékben meghatározza a kollektíva tagjai által végzett munkatevékenység jellege. Az aktív kulturális színvonal általában nem szakad el és többnyire csak viszonylagosan távolodik el attól a színvonaltól, amilyent a munkatevékenység jellege megkövetel. Ennek megfelelően a primitív munkatevékenység „visszahúzó erőként" hat akkor, ha a társadalom különben tágabb lehetőséget nyújt, ha magasabb szint megszerzésének feltételeit teremti meg. Arról hogy a munkaidő mértéke, illetve a szabadidő mennyisége milyen jelentős szerepet játszik ezen a téren, arról már volt szó. Akárhogy is van — és bármilyen szerteágazók is legyenek az összefüggések —, a szabadidővel való kapcsolat közvetlenül az életszínvonal kérdésére utal. A kulturális színvonal ezáltal nemcsak része, de egyben függvénye is ennek. Igaz, ez nem az egyetlen közvetítő szál ezen a téren. Egy másik lényeges kapcsolat az érdekstruktúrában fedezhető fel. És itt most nem arról az összefüggésről van szó, amely közvetlenül tartalminak tekinthető (hogy az önigazgatás a partikularitás jegyében működik-e, hogy a bérmunkás-tudat érvényesülésének fóruma-e vagy pedig magasabb öntudatformának megfelelően közösségi és termelői érdekek is kifejeződnek-e benne stb.). Inkább arról, hogy a bérmunkástudat érvényesülése gyakorlatilag szintén olyan tényező, amely a képviseleti jelleg felé tolja el az önigazgatást mint ellenőrzést.

Márpedig a termelési tevékenység bizonyos formái, továbbá az életszínvonal bizonyos szintje alatt az érdekstruktúrán belül törvényszerűen előtérbe kerülnek a közvetlen és az anyagi-mennyiségi (jövedelmi) tényezők. Amikor pedig ezek képezik az érdekegyüttes rendezési alapját, akkor ez az együttes óhatatlanul olyan formát ölt, amelynek jellegzetes kifejeződése a bérmunkás-tudat. Mi több, ez a meghatározottság (mint különben minden determináció) lehetőség jelleggel bír. Ezért ugyanakkor, mikor az említett esetben nem lehetséges más típusú érdekstruktúra, magasabb életszínvonal esetén a más jellegű struktúra még csak lehetségessé válik. Az érdekstruktúra átalakulása és a bérmunkás-tudatnak magasabb (szocialista) tudatformával való felváltása a gazdasági fejlődésnek nem automatikus velejárója. Ez a váltás ideológiai folyamatot jelent és (egyéb tényező mellett) az ideológiai élet alakulásától is függ. A bérmunkás-tudat viszont éppen olyan érdekstruktúrára utal, amelyben az érdekek csak közvetlenebb formát öltenek, s a társadalmi aktivitás mint közvetítő elem viszonylag háttérbe szorul. A bérmunkástudatnak valójában viszonylagos passzivitáson belüli időleges (és korlátozott tartalmú) aktivitás szakaszok felelnek meg. Ez általánosabb jelenség, amelynek egyik közvetlen vetülete az önigazgatásbeli tevékenység egysíkúvá szűkítése (illetve képviseletire differenciálódása). A bérmunkás-tudat érvényesítése így az önigazgatást mint ellenőrzést is szűkíti. Megfordítva viszont az önigazgatás olyan keretet teremt, amely az aktivizálódás fokozatos formáját segíti elő. Ezért lehet a keretei közt kibontakozó gyakorlati tevékenység elősegítője a bérmunkás-tudat meghaladásának. Ennek megfelelően az önigazgatás jó

működése eredményeként aktivizáló hatása más területekre is kiterjedhet. Márpedig a demokratizálás szocialista jellege *lényegileg* függ a munkásosztály folyamatos aktivitásától. Ez a demokratizálás éppen ez által az aktivitás által bír szocialista jelleggel, és éppen ez az aktivitás viszi a folyamatot állandóan előre. Ennek az összefüggésnek a „másik oldala" az, hogy a demokratizmus hiánya vagy a demokratizálás elakadása mindig passzivitást eredményez, mégpedig nemcsak általában, hanem különösen a munkásosztályon belül. Ha most már az általánosabb okok felszámolása csak hosszabb idő alatt valósulhat meg, a második (történelmi helyzetből fakadó) ok megváltoztatása éppen a demokratizálás első fázisának a feladata. És mindkét vonatkozásban az önigazgatás egyike azon formáknak, amelyben a munkásosztály aktivizálódása éppen a szocialista demokratizálódás értelmében tud kibontakozni.

Az önigazgatás jelentőségének és szerepének helyes megítélése érdekében az eddig említett összefüggéseken kívül végül még figyelembe kell venni azt a viszonyt is, ami az önigazgatás és a társadalom egésze, annak struktúrája (ezen belül a demokratizálási folyamat más formái) között fennáll. A demokratizálás különböző intézményei, szervezeti formái ugyanis aktívan kihatnak egymásra, meghatározott kölcsönviszonyban vannak egymással és a társadalmi lét egészével. Ebből eredően a demokratizálás egyes konkrét aspektusait is részben ezek a viszonyok és ezeken keresztül az összesség formálja „azzá, ami". Az önigazgatás jellegét is részben éppen az a kontextus határozza meg, amelyben létezik, amelyben kialakul. Ezenkívül figyelembe kell vennünk még, hogy az *adott demokratizálásban szerepet játszó* egyes konkrét formák milyen előzmények alapján és milyen módon (ehhez kapcsolódva milyen céllal) jönnek, illetve jöttek létre. Csak az összefüggések áttekintése és a történeti értékelés tárhatja fel az adott intézmény létrejöttében érvényesülő azon dinamikát, amely azután jelentős mértékben kihat a kiformálódott intézmény működésére, funkcióira stb.

Különösen fontos figyelembe venni, hogy a konkrét változást milyen módon totalizálják a társadalomban működő „erők", a különböző tendenciák. Minden változás, minden új intézmény érdekek küzdőtere; keretei között a különböző szocialista erők konfrontálódnak, de a történelmi fejlődés egy adott szakaszában a szocialista és a restauratív jellegű nem-szocialista tendenciák is küzdőtérré teszik a demokratizálás során létrejövő változásokat. Ebben az értelemben a demokratizálás megvalósítása az osztályharc megvívásának egyik formája. Mint ilyen, sikere mindig a szocializmussal ellentétes totalizálási kísérletek felbontását is jelenti.

Ezenkívül minden új intézmény és demokratizmus forma különböző történeti fejlődés esetén különböző jelleget ölt. Az üzemi önigazgatás például többféle konkrét (de egyaránt szocialista) jellegű tartalommal és eltérő konkrét dinamikával bírhat aszerint, hogy a megvalósítására való törekvés és esetleg kezdeti formái már a politikai hatalomért vívott harc keretei között jelennek meg, illetve formálódnak ki; létrejönnek a politikai forradalom során vagy pedig a hatalom megragadása után mintegy intézményesen születnek meg. És megint más a jellegük akkor, ha ezek egy későbbi szakaszban, egy túlhajtottan centralizált gazdasági vezetés (vagy éppen egy bürokratikus centralizmus érvényesülése) után szerveződnek meg. Valószínűnek tekinthető, hogy a szocialista fejlődés hosszabb időszaka után a kialakulás módjából eredő különbségek csökkennek, s idővel eltűnnek, de a jelenlegi szakaszban ezek a

különbségek kikerülhetetlenek. (Ezért is más az a perspektíva, amely az önigazgatás jellegét s lehetőségét illetően a nyugati munkásmozgalmakra, és más az, amely a népi demokratikus országokra jellemző.)

3. *Általános feltételek*

Az eddigiek során a szocialista demokratizálás két leglényegesebb szintjét emeltük ki és tekintettük át. Mindkét esetben megfigyelhettük, hogy a *specifikusan szocialista* és így a polgári demokratizmustól lényegileg különböző *formák alapvonása a közösségi jelleg*. A demokratizmus szocialista formái tulajdonképpen kollektivisztikus struktúrával bírnak, éppen ebben áll szocialista jellegük. Ez a sajátos vonás megegyezik a szocializmus általános alapvonásával és a szocialista fejlődés lényegi vonalába esik. Ezért a kollektivisztikus struktúrájú formák kialakulása a szocialista demokratizmus követelménye és kritériuma. Ezek kialakulása és szélesedő kibontakozása képezi a szocialista demokratizálás magvát vagy ha úgy tetszik gerincét.

A sajátlagosan szocialista jellegű demokratizmus formák azonban nem légüres térben jönnek létre, hanem egy olyan demokratizmus keretei között, amelyet általános demokratizmusnak lehet nevezni. Azért általánosnak, mert ezek a formák nem maguk határozzák meg jellegüket, és így különböző tartalmú demokratizmus, illetve demokratizációs folyamat kereteként szolgálhatnak. A demokratizmus e két típusának (az általánosnak és a szocialistának) egymás „mellett" való léte sajátos köcsönhatást jelent: ezek részlegesen meghatározzák egymás jellegét. A két típus közötti összhang megléte vagy hiánya ezért a szocialista demokratizálás lehetőségeinek alakulása számára távolról sem másodlagos fontosságú.

Ezen egymás mellett élés egyik arculata az, hogy a szocialista formák az általános demokratizmus által nyújtott kontextusban jönnek létre és ebben fejlődnek. Az általános demokratizmus által képezett kontextus pedig közvetlenül befolyásolja az emberek magatartását, miáltal kihat arra is, hogy az emberek milyen mértékben élnek — azaz töltik meg tartalommal — a létrejövő kollektív formákat. A kollektív formák pedig a maguk során szintén kihatnak az emberek általános magatartás-típusára és ezen keresztül befolyásolják az „általános demokratizmus" jellegzetességeit. Így aztán fontosnak kell tekintenünk azt a viszonyt, amely az emberek általános magatartás-típusai és a demokratizálás folyamat között fennáll. E viszony szerint az emberek általános magatartása fékezheti vagy segítheti a demokratizálás folyamatát, sőt bizonyos esetekben a demokratizálás előrehaladása e magatartás-típusok megváltoztatásától függ.

Ezt a kérdéskört általában történetileg szokták megközelíteni, amennyiben a demokratizmus érvényesülésében szerepet játszó magatartás-típusok jelenlétét mint demokratikus tradíció létét szokták leírni. A tradíció, vagyis az intézményekkel való élni tudás kétségkívül döntő. De ez a tradíció éppen az egyénnek magatartásán keresztül képez társadalmi tényezőt, ilyen alapon lehet „közszellem". Másodsorban az intézmények maguk is emberi tevékenység által léteznek ténylegesen. A kettő együtt szükséges: az intézmények gyakorlati „használata" által formálódik ki a megfelelő magatartás. E kölcsönhatás érvényesülése azonban időt igényel és ebből ered az, hogy főleg a tradíció kérdésére szoktak figyelni.

Mindez indokolja azt a megállapítást, mely szerint hiba lenne a szocialista

demokratizálást és azon belül a specifikusan szocialista, vagyis kollektivisztikus formákat úgy tárgyalni, hogy ne térjünk ki az általános demokratizmus kérdéseire.

Az általános demokratizmus fogalma maga is eléggé általános, vagyis nehezen határolható pontosan körül. Lényegében ebbe a kategóriába kell sorolnunk mindenekelőtt a társadalmi együttesek, továbbá az ezek által hordozott tendenciák szabad mozgását, a megfelelő érdekek (érdekegyüttesek) szabad megfogalmazódását és kiformálódását stb. Ennyiben ez a demokratizmus a társadalmi küzdelmek nyílt megvívását jelenti. De ugyanebbe a kategóriába tartoznak nemcsak azok az intézményes formák, amelyek e küzdelmek nyílt megvívását biztosítják, hanem azok is, amelyek egy bizonyos demokratikus közszellemhez kapcsolódnak, részben azáltal, hogy e közszellem formai kereteit nyújtják, részben azáltal, hogy az alapját szolgáló egyedi-emberi magatartástípusokat — éppen a demokratikus közszellemnek megfelelően — alakítják és ennek egyedi szintű érvényesülését lehetővé teszik, illetve biztosítják.

Az általános demokratizmus „intézményei" érthető módon sokfélék és igen összetettek. Egy részük — mint az előzőkből kitűnik — a társadalmi küzdelmek és konfrontációk érvényesülési formáival és így bizonyos fokig a társadalmi mozgás jellegével kapcsolódnak össze. Más részük az egyén és a társadalom (illetve különböző társadalmi erők és intézmények) közötti viszonyhoz kapcsolódnak. Persze ezt a kettőt egymástól nem lehet mereven elválasztani, ezek összefonódnak. Általános specifikumuk végső soron azonban az, hogy — a szocialista demokratizálás folyamatában — részben kollektivisztikus demokratikus formák mellett és ezek kiegészítéseként léteznek, részben e kollektivisztikus formák tágabb kereteit képezik, részben pedig maguk is olyan formát öltenek, amely növekvő mértékben foglal magában kollektivisztikus vonásokat. Mindez azt is jelenti, hogy az általános demokratizmus a szocialista demokratizálás során fokozatosan változtatja jellegét és növekvő mértékben különbözik a szocializmus előtt létező formáitól. Bármilyenek legyenek is ezek a változások, kezdetben lényegi meghatározást jelent az, hogy a demokratizmus domináns mértékben politikai jellegű és az, hogy központi szerepet a képviseleti demokrácia játszik.

Ugyanakkor egy adott történeti fejlődés nyomán az általános demokratizmus sajátos szerephez jut a demokratizálás folyamatában általában és különösen azok a vonatkozásai, amelyek az egyén és a társadalmi intézmények közötti viszonyra vonatkoznak. Ez utóbbin belül nyernek megnövekedett fontosságot például azok a formák, amelyek az úgynevezett emberi jogokat vannak hivatva biztosítani. Ez önmagában olyan kérdés, amely nem sajátlagosan kapcsolódik a szocialista demokratizáláshoz (annak csak feltételeire utal). Vannak viszont olyan összefüggések, amelyek a szocialista demokratizáláshoz már specifikusan kapcsolódnak.

Az általános demokratizmus jellegéhez tartozik továbbá, hogy (többé-kevésbé izoláltan cselekvő) egyénre mint egyénre épül. Ez azt is jelenti, hogy különös fontosságot nyer olyan viszonyokat illetően, amelyekben az egyén egyedileg áll az intézménnyel „szemközt". Márpedig ez a viszony nemcsak a képviseleti demokratizmus általános formájára jellemző (mindenekelőtt a parlamentáris típusra), hanem sokkal inkább érvényesül az igazgatás területén, mégpedig a közigazgatás és gazdasági igazgatás szféráiban egyaránt. Az igazgatás specifikumához tartozik az, hogy igen széles területen éppen egyedi módon kerül az egyénekkel kapcsolatba. (Az önigazgatás — részben és célszerűen — az ilyen

viszonyok területét van hivatva szűkíteni.) Minden demokratizáció és demokratizmus egyik célja az, hogy ez az egyedi viszony (éppen mert nagyon is egyenlőtlen viszonyról van szó) ne vezessen az egyének alapvető kiszolgáltatottságához.

Minthogy az izolált egyedekkel kontaktusba kerülő intézmény e viszonyból eredően arra tendál, hogy föléjük kerüljön, mindaddig, amíg egy kollektivisztikus struktúrájú szocialista demokratizmus nem fejlődött annyira ki, hogy általánossá és fokozatosan egyetemessé váljék, addig — éppen mert továbbra is létezik az intézmény és az egyén közötti egyéni kapcsolat — szükség van arra, hogy megfelelő „ellensúlyok" létezzenek ezen a területen. Másszóval, olyan intézményes lehetőségek megteremtésére van szükség, amelyek az egyént mint egyént is megfelelő „védelemben" tudják részesíteni az intézményekkel (az igazgatással, annak gépezetével stb.) szemben. Mint ismeretes, a politikai (és gazdasági) demokratizáció az igazgatás általános alárendelését és legalábbis globális ellenőrzését célozza és ez képezi az igazgatásnak az egyének összessége fölé való emelkedése ellen vívott küzdelem egyik alapvető formáját. A demokratizmus e formái érvényesítésének mértékében, az igazgatás tevékenységében és struktúrájában olyan tendenciák is érvényesülnek (vagy legalábbis érvényesülhetnek), amelyek ellentétben vannak az igazgatás önállósulási tendenciáival és az igazgatást magát is a reflexív változtatás-sor önmagára irányuló eszközévé teszik. Ebben a kontextusban az egyénnek az egyedi kiszolgáltatottság elleni védelme mintegy kiegészítő jelleggel bír. Ugyanakkor a demokratizmus általi alárendelés nyomán kialakuló tevékenység összhangja a demokratizációval lehetővé teszi, hogy ez a kiegészítő jellegű „védelem" bizonyos fokig az igazgatás „túlkapásai" és „hibái" elleni védelem formáját öltse. Ebből ered aztán, hogy az egyik mód, amivel az egyén védelme konkrétan biztosítható, a „fellebbezés" jogában és lehetőségében ölt testet. E jog és lehetőség azt kell biztosítsa, hogy az igazgatás tárgyát képező egyéneknek minden körülmény között meg legyen a módja arra, hogy (bármely) konkrét intézkedés ellen olyan intézményhez forduljon — mintegy „fellebbezéssel" —, amely semmilyen formában sincs az igazgatásnak alárendelve, amely tehát attól gyakorlatilag független. Nyilvánvaló, hogy ennek a követelménynek egyaránt érvényesülnie kell a közigazgatás és a gazdasági irányítás terén egyaránt. Gazdasági téren részben ilyen lehetőséget teremt maga az önigazgatás is, amennyiben ez (általánosabb jelleggel) a közvetlen alárendelési viszony gyakorlati ellensúlyozását és a jövőbeli megfordítás lehetőségei megteremtődését kell létrehozza. Ez azonban kollektív védelmi forma. Ugyancsak inkább kollektív jellegű formát jelenthet a szakszervezet is. A legegyszerűbb egyéni forma pedig a munkahely változtatásának lehetősége, ennek gyakorlati szabadsága. De ez csak akkor áll valóban fenn, ha az egyén nem ugyanazzal az „intézménnyel", illetve gépezettel találja szemben magát, bárhol is vállalna munkát. Ami nyilván nem érinti az állami tulajdon problémáját, hanem csupán az állami vállalatok közötti (a munkásfelvételt illető) viszonyok jellegét. A közigazgatásban ettől különböző a helyzet, amennyiben itt külön intézmény biztosíthatja csak e jogot. Végső soron és alapjában a bíróság, a jogszolgáltatás az, amelynek e feladat betöltése hatáskörébe tartozhat, s amely végső bizonyítékot nyújthat. Ez azonban a jogszolgáltatás bizonyos változását is magában foglalja.

A jogszolgáltatáshoz kapcsolódnak ezenkívül olyan kérdések is, mint a bűnüldöző szervek munkájával kapcsolatos biztosítékoké stb. Az egész prob-

lémakör általános szintézisét, amelyben a legmagasabb és a legkonkrétabb szint egyaránt „jelen van", az „alkotmányvédelem" képezi. Legmagasabb szinten az össztársadalmi döntési centrumok tevékenységének (tőlük függetlenül létező szervek általi) ellenőrzéséről, legközvetlenebb szinten pedig az egyéni alkotmányos jogok tényleges érvényesülésének ellenőrzéséről van ebben szó.

Az általános demokratizmus együttesét alkotó tényezők és viszonyok közül az említettek tulajdonképpen — bár konstituensek — mégis többszörös áttételen keresztül hatnak. Részben ezzel függ össze bizonyos absztrakt jellegük — legalábbis ami a demokratizmushoz való viszonyt illeti. Közvetlenebb és így inkább szemmel látható kapcsolat van már az információk áramlása és ennek szervezeti formái és a demokratizmus szintje, lehetőségei és mozgása között.

Az információk áramlása tulajdonképpen kettős jelentőséggel bír: egy limitatív-tényszerűvel és egy orientatív-ideológiaival. Az első abból fakad, hogy minden döntés és ellenőrzés lehetőségének határait a tárgyra vonatkozó informáltság lényegileg határozza meg. Amint az igazgatás hatékonysága attól függ, hogy a döntési szintek egybeessenek-e az optimális információs szintekkel vagy sem, úgy az ellenőrzés fórumainak hatékonysága attól függ, hogy milyen az illető fórum tájékozottságának jellege. És ez éppúgy igaz az önigazgatásra, mint a képviseleti demokrácia minden formájára. A ténylegesen rendelkezésre álló információk mértéke és jellege mindig körülhatárolja azt a „területet", amelyen belül az ellenőrzés és döntés mechanizmusa reálisan működhet. (Az információk szűkítése azért szükségképpen maga után vonja vagy a „területet", vagy pedig az alternatívák reális jelenlétének csökkenését. Az információk áramlásának szűkítése általában és mindig szűkíti a demokratizmust, és ez addig mehet, hogy a szervezeti formák üresekké és puszta manipuláció eszközeivé is válhatnak.) Ezenkívül a döntések körültekintő voltához sokoldalú informáltságra van szükség. Így például annak, hogy részletkérdésben az általános összefüggéseket is figyelembe vevő döntés alakulhasson ki, előfeltétele, hogy az általános összefüggéseket feltáró információs anyag is „rendelkezésre álljon". Hasonlóképpen az általános és globális kérdések részletösszefüggéseire vonatkozó információk mértéke és jellege lényegesen befolyásolja az általános szinten felmerülő problémáknak a közvetlenül felmerülő érdekegyüttesekhez való kapcsolódás módjait. (Azt hogy a demokratizációs folyamat első fázisában a folyamat legkönnyebben éppen a legfelső, valamint a legközvetlenebb szinten tud kibontakozni, összefügg azzal is, hogy az alacsonyabb általános kulturális szint esetén — az e szinten álló egyének — jóformán csak a legáltalánosabb és a legközvetlenebb kérdéseket érintő információkat tudják feldolgozni, hogy érdekegyüttesüknek megfelelő magatartást e kérdéseket illetően is kialakíthassanak.)

Az információk áramlásával kapcsolatos konkrét szervezeti és szervezési kérdéseket illetően abból kell kiindulni, hogy valójában kétféle informáltságtípus biztosítására van szükség. Az egyiket a különböző konkrét kérdésekben érintett egyének konkrét informáltsága képezi, a másikat az általános informáltság jelenti, vagyis a szóban forgó területen folyó tevékenység *nyilvánossága*. Az érdekeltek informáltsága minden általános kérdés esetében — valamint az igazgatásnál általában — összeolvad a nyilvánossággal, mert ezek a kérdések (illetve a közigazgatás tevékenysége) végső soron a társadalom egészét érintik, s így az érintettek köre gyakorlatilag egyetemesnek tekinthető. Ennek

megfelelően az igazgatás demokratizálásának előfeltétele az igazgatás nyilvánossága, vagyis minden igazgatási aktusra és annak összefüggéseire vonatkozó általános informáltság lehetősége. Ez az igazgatás meghatározott szellemét követeli meg, felszámolását annak a titokzatosságnak és kasztjellegű titoktartásnak, amelyet Lenin is olyan hevesen ostorozott (és amelyet a bürokratizmus problémájával kapcsolt össze). A Lenin által igényelt igazgatási szellem azonban valójában egy közszellem megfelelője és így csak egy általánosabb társadalmi magatartás alapján és azt kiegészítő módon létezhet tartósan. Perspektivikusan tekintve, éppen azért, mert ez a helyzet, azért van valójában olyan társadalmi „tényezőkre" szükség, amelyek ezt a nyilvánosságot legalább fokozatosan létrehozzák, amennyiben minden ellentétes tendenciát „áttörni" igyekeznek. Ilyen társadalmi „tényezők" lehetnek a különböző társadalmi szervezetek, főképpen azonban a köztájékoztatás eszközei tartoznak ide: a sajtó ezen a téren döntő szerepet játszik.

Az információk áramlása, az informáltság biztosítása specifikus problémákat vet fel, különösen az össztársadalmi szinten kibontakozó demokratizmussal kapcsolatban. Ez esetben ugyanis az informáltság az alternatívák ismeretét, tehát a fejlődés lehetőségeinek és a velük összefüggő problémák (mégpedig minél sokoldalúbb és elmélyültebb) ismeretét is magába foglalja. De az általános informáltság körébe tartozik az elméleti lehetőségeken túl a gyakorlati alternatívákra (tehát a konkrét tendenciákra) vonatkozó informáltság — azaz ezek nyilvánossága. Ámde a problémák, a lehetőségek, az alternatívák és a tendenciák nyilvánossága végső soron csak akkor reális, ha ez a tendenciák nyilvános összecsapása, a köztük folyó küzdelem nyílt megvívása alapján valósul meg. Ha úgy tetszik, azt is mondhatjuk, hogy a megfelelő informáltság feltétele az eszmei küzdelem sokoldalú kibontakozása. Minthogy pedig az eszmei küzdelem az a forma, amelyben a tendenciák küzdelmüket megvívják, ezért ezen a ponton az informáltság kérdése összekapcsolódik az általános demokratizmus tényezőjével, a társadalmi mozgások jellegére vonatkozó demokratizmussal.

Említettem, hogy az informáltság egyben orientatív-eszmei kérdés is. Ez részben abból ered, hogy az informáltság reális helyzetét nemcsak a lehetőség, hanem a tényleges informáltság határozzák meg: az információ feldolgozásának lehetőségei távolról sem mellékesek. A nyilvánosság önmagában azt jelenti, hogy az információk tömege mindenkinek (tehát bárkinek és bármikor) rendelkezésre áll. Ám ez optimális esetben hatalmas információs anyag „jelenlétét" feltételezi, amelynek feldolgozása szelektálást és rendezést követel. Az érdekekkel való összekapcsolás e rendezésben alapvető szerepet játszik. (Különben, minthogy nem létezik puszta tényt tartalmazó információ, valójában eleve minden információ értelmezést is tartalmaz.) Viszonylag alacsony kulturális színvonalon álló egyének azonban alig tudják az információk kiválogatását és ezek rendszerbe helyezését elvégezni. Ezért, ez esetben az információ feldolgozására csak kismértékben lehet számítani. Legalábbis akkor, ha nincsen meg az információk „kézügybe helyezése". A tendenciák nyilvános küzdelme ebben a vonatkozásban azért jut fontos szerephez, mert ezek az információs anyag olyan rendezését valósítják meg, amely által az az alacsonyabb színvonalon álló egyének számára is hozzáférhetővé válik. E küzdelem nyilvánossága nélkül ezért — minthogy ez esetben nincsen meg a differenciált információ-előkészítés — az informáltság „egyirányú" volta válik dominálóvá és informáltság helyett manipuláltság alakul ki.

A tömegtájékoztatási eszközök korában minden informáltság lényegesen ezektől függ. Ezért az informáltság biztosítása a tömegtájékoztatási eszközök útján történő differenciált tájékoztatást is megköveteli, tehát végső fokon azt, hogy ezen a területen is érvényesüljön a tendenciák (és érdekek) nyilvános összeütközése és küzdelme.

A társadalmi tendenciák küzdelmének nyilvánossága — e tendenciák jellegéből eredően a különböző kritikai állásfoglalások nyilvánosságán fordul meg. A tendenciák (az érdekeknek megfelelően) részleges jellegű kölcsönös kritikára (és tagadásra) épülnek: a köztük való küzdelem éppen *ennek* kibontakozódását jelenti. E kölcsönös kritika hivatkozási pontjai azonban mindig a fennálló viszonyok bizonyos vonatkozásai, a fejlődés során aktuálissá váló társadalmi problémák értelmezése. Ebből indulnak ki a lehetséges megoldási módok alternatívái is. A kritikai állásfoglalás így közvetve és közvetlenül is érinti a hivatkozási pontokat magukat, tehát a létező társadalmi viszonyok különböző momentumait is — nemcsak az erre vonatkozó állásfoglalást. Fokozottan érvényes ez a szocialista tendenciákra, hiszen ezek mind a társadalmi változások előrevitelét célozzák és a köztük létező különbségek a fennálló helyzet értelmezéséből — a meghaladásnak, megváltoztatásnak módjai, jellege és mértéke alapján — bontakoznak ki. A különböző kritikai állásfoglalások kibontakozása ezért már önmagában is az általános demokratizmus szerves részét képezi. Ezenkívül azonban figyelembe kell azt is venni, hogy minden ellenőrzés — mint negációt tartalmazó szelektív magatartás — mindig legalább részlegesen kritikát is jelent. A negáció-tartalom részben a „kínált" lehetőségek közötti választásban, részben pedig az ellenőrzés tárgyára vonatkozó sokoldalú kritikai-elemző tevékenységben van jelen. És minél átfogóbb éppen ez az elemző-bíráló tevékenység, annál eredményesebb,vagyis annál tartalmasabb és annál radikálisabb lehet az ellenőrzés és így nagyban a kritikai jellegtől függ szocialista tartalmának érvényesülése.

A társadalmi kritika érvényesülési lehetőségeit ezért az általános demokratizmus lényegi részének kell tekintenünk. Ebben az összefüggésben a kritikai magatartás puszta létén túlmenően annak megjelenési és szerveződési formája az, ami sarkalatos szereppel bír. A kritikai magatartás léte mindig tény: minden társadalmi réteg (érdekegyüttesének megfelelő módon) változó jellegű kritikával értékeli a fennálló viszonyokat és a létező intézmények tevékenységét. Az érdekegyüttesek differenciáltsága következtében e kritikák mindig sokrétűek és eltérő jellegűek. Az egyes társadalmi rétegeken belül is — részben a kulturális, az öntudati színvonal függvényeként — különböző társadalmi kritikai magatartás figyelhető meg. Minthogy sokféle társadalmi kritikai magatartás létezik, nagy fontosságot kell tulajdonítani annak a módnak, ahogy a különböző magatartások különböző társadalmi tendenciák körül egységesülnek, azaz a különböző tendenciák által totalizálódnak. E totalizálódás maga is különböző lehet. Nyilvánosan érvényesülő tendenciák esetén többnyire szilárd totalizációk jönnek létre, abban az esetben viszont, amikor a tendenciák nem érvényesülnek egyértelmű nyíltsággal, a kritikai magatartások rendeződése többnyire labilis. Ha a társadalmi kritikai magatartások éppen lappangó módon érvényesülhetnek csupán, akkor annyira bizonytalan a totalizációk jellege, hogy hirtelen átrétegződések is lehetővé válnak. A tendenciák és konfliktusok „rejtett", felszín alatti léte különben már önmagában is társadalmi feszültségeket teremt, ami rárakódik az amúgy is homályossá váló társadalmi kritikai magatartás-struktúrákra, és (az uralkodó tendenciákkal szembeforduló) tota-

lizációs tényezőket alakít ki. Ez valamint az ilyen helyzetben a „lappangó" tendenciákban magukban érvényesülő „homályosság" lehetővé teszi, hogy e magatartások lényegüktől *idegen* totalizációk hatása alá kerüljenek. Magyarán mondva ilyen helyzetben lehetségessé válik, hogy nem-szocialista jellegű tendenciák, hogy burzsoá tendenciák saját céljaik érdekében befolyásuk alá vonhassák a (lappangó kritikai magatartásoknak megfelelő) tendenciákat. Hogy ez lehetségessé váljék, annak még egy alapvető feltétele van. A szocialista fejlődés keretei között ugyanis alapjában véve *kétféle* típusú kritikai magatartás létezik. Az egyiket a polgári kritika képviseli, s ez mindig a *globális* és *homályos* társadalmi kritika formái felé tendál, egyrészt azért is, mert csak ebben a formában tud tőle eltérő érdekű társadalmi kritikai magatartásokat is totalizálni, másrészt azért, mert saját (polgári) álláspontjának magva éppen a társadalmi rendszer és a társadalmi fejlődés egészében vett, tehát a globális tagadása. A szocialista kritika ezzel szemben, éppen ellenkezőleg, a *konkrétumok* felé fordul. Ennek oka egyrészt az, hogy célja a problémáknak megoldás útján történő *meghaladása*, másrészt pedig az, hogy a konfliktusok részjellegűek. Ezért van az, hogy a kritikai szellem sokoldalú kibontakozása, a nyilvánosság előtt történő differenciálódása a szociális fejlődés érdekeivel van összhangban és a polgári tendenciák érvényesülése ellen hat. Annak ellenére van ez így, hogy a kritikai szellem differenciáltságának nyílt érvényesülése tulajdonképpen csak az általános demokratizmus érvényesülését jelenti, vagyis *önmagában* még nem a szocialista demokratizmus kritériuma, hanem csupán a szocialista formák érvényesülésének előfeltétele. A szocialista demokrácia, a szocialista fejlődés szemszögéből tekintve a kritikai szellem és a differenciált kritikai tendenciák érvényesülése csupán „közegnek" tekinthető. A *szocialista* demokratizmus *ezen belül* egy meghatározott mozgásirány érvényesülését jelenti, névszerint azét, amely a társadalom radikális átformálódását célozza. Mint már említettem, ez az átformálás alapjában véve a társadalom folyamatos *gyakorlati* kritikáját jelenti. (Ezért van az is, hogy a szocialista kritika konkrét jellegét éppen a társadalmi átformálási folyamat határozza meg. Például: ennek megfelelően a „megállás" mértékétől, hatásainak szélességétől függ a kritika kiszélesedésének mértéke is.) Mindent összevetve nyugodtan mondhatjuk, hogy a kritikai szellem érvényesülése a szocializmus lényegéhez tartozik. Persze meghatározott jellegű kritikai szellemről van szó: a meghaladást célzó kritikáról. Ahhoz pedig, hogy éppen ez legyen uralkodó és így éppen a szocialista tendencia domborodjon ki, szükséges, hogy a kritikai tendenciák sokrétűségét éppen a *legradikálisabb* fogja egységbe. A legradikálisabb társadalmi kritika, éppen mert minden részleges kritikánál mélyebb, lényegénél fogva képes is arra, hogy egységbe fogjon és egy meghatározott társadalmi fejlődés részévé és mozgató tényezőjévé tegyen minden szocialista jellegű magatartást. E legradikálisabb kritikával kapcsolatosan szinte magától kínálkozik Marx egy megfogalmazása, amely a „Kommunista Kiáltvány"-ban olvasható: „A kommunisták tehát a gyakorlatban minden ország munkáspártjainak leghatározottabb, szüntelen továbbhaladásra ösztökélő részét alkotják . . ."[29] Mindent összevetve most már azt mondhatjuk, hogy a szocialista demokrácia éppen az általános demokratizmus megvalósítása által teremthet optimális feltételeket a marxi értelmű kommunista tevékenység számára.

[29] Marx és Engels Művei, **4**, 453.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

Ha megpróbáljuk (sokban töredékes) vizsgálódásaink eredményeit összefoglalni, akkor mindenekelőtt arra az elvi-eszmei alapra kell utalnunk, amelyre támaszkodni kívántunk s amely nézetem szerint minden idevágó kutatás alapja kell legyen. Ez az alap a szóban forgó problémákat illető lenini program és az ennek megfelelő lenini praxis. Az ebben konkretizálódó marxi—lenini elmélet segíthet egyedül ahhoz, hogy helyes megoldásokat találjunk. Ugyanebből az alapból kiindulva konklúzióink lényegét a következő néhány pontban lehetne összefoglalni:

1. A szocialista demokratizmus nem „állapot", hanem folyamat. A demokratizáció nem egy, a szocializmus egész idejére érvényes viszonyt és intézményrendszert kíván létrehozni, hanem bizonyos viszonyok és intézmények folyamatos átformálásának praxisát képezi. Ennyiben a társadalom folyamatos — tágabb értelemben vett forradalmi — átformálásának, a totális társadalmi forradalom megvalósításának egyik aspektusa, egyik komponense.

2. A szocialista demokratizálás mint folyamat nem részjellegű és részleges hatókörű változások összeadódás által való rendszerévé válását jelenti, hanem az intézmények és viszonyok megújulóan visszatérő, tehát reflexív megváltoztatásának szélesedő és mélyülő — azaz radikalizálódó — sorát.

3. Ez a változtatási folyamat a társadalmi együttesek (osztályok és rétegek) aktivitására, ezek aktivitásának kibontakozódására épül.

4. Ez a folyamat annak a társadalmi praxisnak a része, amely a társadalmi mozgások spontaneitásának megtörésére és arra irányul, hogy az ember úrrá váljék saját világa felett.

5. Ennek megfelelően egyben annak a praxisnak is része, amely az emberi viszonyok egész rendszerét kívánja megváltoztatni, beleértve az emberi magatartás-kultúra forradalmi átalakítását.

6. A távlati alapcél a társadalom egyetemes és általános önigazgatásának megvalósítása.

7. E célnak megfelelően a szocialista demokratizálás nagy távlatban a különvált és szakjelleggel bíró igazgatás megszüntetésére (annak önigazgatással való helyettesítésére) irányul.

8. Ez végső soron részét képezi a társadalmi munkamegosztás átformálásának (kényszerítő jellege megszüntetésének).

9. Az önállósult igazgatás megszüntetése ilymódon alapjában a munkamegosztás jellegének alakulásától függ, közvetlenebbül pedig az emberek többsége élet- és kulturális színvonalának, a munkatevékenység jellegének és mértékének alakulásától függ.

10. Közvetlenebb perspektívát tekintve mindennek következtében még hosszabb ideig számolni kell a különállóan létező szakjellegű igazgatással.

11. Ezért a szocialista demokratizálás közvetlenebb feladata a különállóan létező igazgatás alárendelése a társadalomnak, ezen belül pedig a munkásosztálynak. Ugyanakkor pedig azt célozza, hogy az igazgatás jellege — a belső arányokat meghatározó komponensek viszonyának megváltoztatása által — átformálódjék. Ennek érdekében törekszik az emberek igazgatásának szűkítésére, az önigazgatás létrehozására és az ellenőrzés kiszélesítésére.

12. A szocialista demokratizálás elsődleges gyakorlati feladata a politikai demokratizmus megvalósítása, illetve biztosítása a hatalmi struktúrák olyan megváltoztatása által, amely nyomán a társadalom legfelső döntési centrumai

és igazgatási gépezete hatékonyan alárendelődik a társadalom hegemóniáját megvalósító munkásosztálynak.

13. E hatékony alárendelődés gyakorlati formája a fejlődés jelen fázisában a képviseleti demokrácia lehet. Ennek szocialista formáját és intézményeit a Párizsi Kommün tapasztalataiból kiindulva az Októberi Forradalom dolgozta ki a szovjetek formájában.

14. A szovjetek demokráciájára az jellemző, hogy egyrészt a képviselők választása kollektívák, nem pedig izolált egyének által történik, másrészt a választás megbízatásra (kényszerítő mandátumra) épül. Ezáltal a szovjetek demokráciája közösségi alapokra támaszkodik és egyben kialakítja annak feltételeit, hogy a képviselő a választókhoz viszonyítva alárendelt legyen.

15. A legmagasabb szinten érvényesülő demokratizmus szocialista jellegét a munkásosztály egyetemes (kommunizmusra irányuló) praxisa biztosítja, ami részben azon intézményektől is függ, amelyek keretei között a munkásosztály társadalmi tevékenysége közvetlenül kibontakozik.

16. A legalsó, közvetlen szinten a demokratizmus leghatékonyabban az önkormányzat és a munkás-önigazgatás formáiban és intézményeiben tud szocialista jelleggel kibontakozni és érvényesülni.

17. A munkás-önigazgatás jelenleg elsősorban ellenőrzési funkciót tölthet be. Értéke, hogy a gazdasági igazgatás terén kezdeti jellegű közösségi formákat alakít ki. Jelentős szerepet játszhat továbbá az osztály öntudatosodásában és társadalmi tevékenységének kibontakozódásában. Ugyanakkor teret nyit partikuláris érdekek megfogalmazódásának, továbbá (az osztály öntudat-színvonala szerint) a bérmunkás-tudatnak megfelelő fogyasztói érdekek kifejeződésének. A munkás-önigazgatás lényegében az önálló szakigazgatással összefonódva tud eredményes igazgatásformát képezni. Lényegesnek kell tekintenünk azt is, hogy az önigazgatás a társadalmi érdekek konfrontációjának és az öntudatosodásért folytatott küzdelemnek nyújt teret.

18. Tévesnek kell ítélni mindazt a nézetet, amely az önigazgatás jelentőségét túlértékeli, mind pedig azt, amely jelentőségét tagadja. A munkás-önigazgatás részleges és primitív forma, amely egy reflexív változtatás-sor kiindulópontja és amely csak e változtatás-sor kibontakozása által vezethet magasabb értékű közösségi formákhoz.

19. A demokratizmus specifikusan szocialista formáira az jellemző, hogy közösségi struktúrával bírnak, vagy közösségi alapokra támaszkodnak (viszonylagos közösséggé váló kollektívákra épülnek).

20. A sajátlagosan szocialista formák kialakulásának és kiterebélyesedésének feltétele az általános demokratizmus. Ez a társadalmi együttesek nyílt konfrontációját, a széles fronton és eszmei alapon kibontakozó ideológiai harcot, az alternatívák társadalmi megfogalmazódását, az igazgatás nyilvánosságát, az érdekeltek és a társadalom megfelelő és széleskörű informáltságát, a társadalom előtt felelős köztájékoztatást, a szocialista tartalmú bírálat és kritikai szellem kibontakozódását jelenti. Az általános demokratizmusba tartozik az egyén biztonsága és védelme is, hogy intézményeknek az egyének fölött álló volta ne vezessen az egyének kiszolgáltatottságához.

21. A szocialista demokratizálás menetében a politikai demokratizmus megvalósításából kiindulva a gazdasági élet és struktúrák demokratizálásán keresztül a társadalmi viszonyok mindenoldalú demokratizálása az emberek közti viszonyok átalakítása felé halad. Ennek megfelelően lehet e folyamat három (viszonylagos) fázisát megkülönböztetni.